

ACHERON

ACTA HISTORICA ET ORIENTALIA NEOSOLIENSIA

Tomus VII

Vol. 13, 2017

ISSN 1339-6870

ACHERON

ACTA HISTORICA ET ORIENTALIA NEOSOLIENSIA

Študentský historický časopis

7/2017

Vol. 13

ACTA HISTORICA ET ORIENTALIA NEOSOLIENSIA

Študentský historický časopis ACHERON

Vychádza 1x ročne

Vydáva: Študentská historická spoločnosť pri Katedre histórie Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

© ŠHS, Banská Bystrica, október 2017

ISSN 1339-6870

Šéfredaktor a jazyková korekcia:

Bc. Patrícia Molnárová

Recenzenti:

Prof. Janka Hečková, CSc.

Mgr. Marek Oravec

Mgr. Alica Kurhajcová, PhD.

Mgr. Ján Jakubej, PhD.

Mgr. Martin Gabčo, PhD.

Milí čitatelia!

V novom akademickom roku je tu aj nové číslo študentského časopisu Acheron. Tohtoročná ponuka je opäť obsahovo veľmi pestrá a ponúka pútavé témy od autorov zo slovenských a českých univerzít.

Začneme v staroveku a postupne prejdeme až k udalostiam 20. storočia. Vybrané témy prezentujú poznatky z rôznych oblastí od kultúrnych dejín, vojenskej a politickej problematiky, baníckej tematiky, historickej pamäti v 19. aj 20. storočí až po vývoj priemyslu v rámci regionálnych dejín.

Osobnosť egyptskej kráľovnej Kleopatry je často skloňovanou otázkou a záujem o ňu stále pretrváva. Príspevok Márie Molnárovej pútavo a výstižne približuje známu historickú osobnosť z rôznych uhlov pohľadu. Obdobie stredoveku v netradičnej téme prezentuje Jozef Matiaško, pričom poukazuje na náboženský vývin na Balkáne a s ním spojené zmeny.

S presunom do obdobia novoveku sa prezentované témy dostávajú na regionálnu úroveň. Najprv je to výsek z dejín mesta Nová Baňa vo vybraných storočiach z pera Ondreja Šályho a následne sú v rámci regionálnej historickej pamäti prezentované osobnosti štúrovcov v Levoči v 19. storočí a Pribinove slávnosti v Nitre v prvej polovici 20. storočia. Oblasť regionálnych dejín z pohľadu hospodárstva približuje príspevok Mateja Meska o Vápenickom priemysle v obci Nemecká nachádzajúcej sa v okrese Brezno. V závere je to téma zameraná na kultúru na Slovensku v čase 2. Svetovej vojny z pera Veroniky Halgašovej, ktorá približuje situáciu slovenských múzických umelcov v danej dobe.

Príjemné čítanie Vám praje,
Patricia Molnárová

Bc. Mária Molnárová:

Aká si bola, Kleopatra?

s. 4 – 8

Jozef Matiaško:

Krížom a mečom. O dlhom pokresťančovaní Pobaltia do konca 13. storočia

s. 9 - 18

Ondrej Šály:

Z dejín Novej Bane na prelome 18. — 19. storočia

s. 19 - 25

Bc. Patrícia Molnárová:

Štúrovci v historickej pamäti mesta Levoča

s. 26 - 34

Bc. Viktória Rigová:

Pribinove slávnosti v Nitre roku 1933 z pohľadu regionálnej tlače

s. 35 - 42

Bc. Matej Mesko:

Vápenický priemysel v obci Nemecká

s. 43 – 48

Bc. Veronika Halgašová:

Slovenskí múzickí umelci v čase druhej svetovej vojny

s. 49 - 56

Za správnosť citovania zodpovedajú jednotliví autori príspevkov.

AKÁ SI BOLA, KLEOPATRA?

Bc. Mária Molnárová

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

Posledná vládkyňa ptolemaiovského Egypta bola kultivovanou a ambicióznou osobnosťou. Pripisujú jej osobné kúzlo, pôvab, ba aj magické praktiky na upútanie mužov.¹ Jej povaha sa formovala v náročnom prostredí kráľovského dvora.

Dcéra

Ako vládkyňa mala tzv. Meno Reovho syna (akési oficiálne meno), ktoré znelo Kleopatra neteret meri ites, čo v preklade znamená Kleopatra bohyňa milujúca svojho otca. Prax, že budúca kráľovná vládla už po boku svojho otca, bola úplne bežná. Spoluvláda s otcom Ptolemaiom XII. Aulétom netrvala dlhšie než niekoľko týždňov. Aj napriek tomu bol pre Kleopatru tento muž jedným z najvýznamnejším v jej živote. Vďaka nemu už ako osemnásťročná poznala tvrdé zákony vysokej politiky svojej krajiny. S jeho podporou získala rozsiahle vzdelanie, o ktorom sa nie jeden antický autor zmieňuje. O jej dobrom vzťahu s otcom vypovedá aj jej neskorší titul Filopátor (Milujúca otca). Po jeho boku zažila aj ťažké časy. Môže sa predpokladať, že ho sprevádzala tiež do vyhnanstva.²

Matka poslednej kráľovnej z dynastie Ptolemaiovcov bola neznáma Egyptanka z vyšších vrstiev. Práve táto druhá manželka faraóna Auléta s ním mala pravdepodobne aj ostatné deti, ktoré sa narodili po Kleopatre VII. Existuje aj domnienka o tom, že Kleopatra VI. Tryfaena, predchádzajúca manželka faraóna, mohla byť jej matkou. Je to však dosť nepravdepodobné, keďže bola vyhnaná z Alexandrie skôr, ako sa Kleopatra VII. narodila.

Sestra

Kráľovná kráľov nebola len dcérou, bola aj sestrou. Mala jednu nevlastnú sestru a troch vlastných súrodencov. Jej nevlastnou sestrou bola Kleopatra Berenike IV., s ktorou mali spoločného otca, ale rozdielne matky. Práve na túto jej sestru sa často zabúda. Je to pravdepodobne preto, že zomrela ešte pred spoluvládou Kleopatry a Ptolemaia XII. Auléta. Berenikinou matkou bola vypudená kráľovná Kleopatra VI. Tryfaina. Rimania získali od faraóna Cyprus. Alexandrijčania túto anexiu pokladali za nepriateľský čin proti Egyptu a rozhodli sa vyhnúť vládcu z krajiny. V roku 59 pred n. l. Ptolemaios XII. odišiel na Rhodos a následne do Ríma. Vlády v Egypte sa ujala vypudená kráľovná Kleopatra VI. aj zo svojou dcérou Bereniké IV. Čoskoro ale staronová kráľovná zomrela a Bereniké sa musela vydať. Jej manželom sa stal pontský princ Archelaos. Keď sa po troch rokoch s podporou Rimanov Ptolemaios XII. vrátil naspäť do Egypta, krutým spôsobom sa vysporiadal so svojimi odporcami. Návrat Ptolemaia XII. na trón nemal dlhé trvanie. V roku 52 pred n. l. určil za spoluvládkyňu svoju staršiu dcéru Kleopatru VII. O rok na to vo veku 64 rokov zomrel. Podľa testamentu sa kráľmi stala Kleopatra a jej neplnoletý brat Ptolemaios XIII., zastupovaný trojicou regentov. V skutočnosti spravovala Egypt 18 mesiacov sama.³

¹ JACQ, Christian. *Egyptanky*. Praha: Rybka Publisher, 2001. s. 290. ISBN 80-242-0577-7.

² WELLNER, Luděk. V. *Ptolemaiovci*. Praha: EPOCH, 2011. s. 337-339. ISBN 978-80-7425-070-5.; SCHULLER, Wolfgang. *Kleopatra Königin in drei Kulturen*. Reinbek: Rowohlt-Taschenbuch-Verlag, 2012. 240 s. ISBN 978-3-499-62981-5.

³ CASSIUS DIO. *Historia Romana* XXXVII – XXXVIII.; PLUTARCHOS. *Cato*. 34 – 36.; PLUTARCHOS. *Caesar* 1 – 12.; PLUTARCHOS. *Crassus*. 27 – 33.; OLIVA, Pavel. *Svět Helénismu*. Praha: Arista, 2001. s. 69. ISBN 80-86410-09-9.; WELLNER, ref. 2, s. 329 – 335.; ŠWIDERKOVÁ, Anna. *Sedm Kleopater*. Praha: Panorama, 1987. s. 185 – 201. ISBN 11-062-87.; KRAWCZUCK, Aleksander. *Kleopatra*. Praha: Orbis, 1973. s. 55 – 56. ISBN 11-023-74.

Oficiálna vláda Kleopatry VII. a jej desaťročného brata Ptolemaia XIII. sa začala v júni v roku 51 pred n. l. Rímski politici o smrti Auléta vedeli už 1. augusta toho roka.⁴ Snahu po samostatnom rozhodovaní zmarili Kleopatre bratovi regenti, eunuch Potheinos, učiteľ Theodotos z Chiu a veliteľ kráľovských vojsk Achilles, pričom im nahrávala aj zlá situácia v krajine, známa ako obdobie anachorézy.⁵ Intrigy vyvrcholili v roku 49 pred n. l., keď kráľovná musela v lete utiecť z Alexandrie. Až príchod Caesara a jeho úsilie upraviť vládu v Egypte podľa vôle zosnulého faraóna vrátili Kleopatru na trón a na krátky čas upravili pomery medzi súrodencami — manželmi.

Krátky mier narušili regenti, podnecujúci odpor proti rímskej prítomnosti v Egypte. Vypukla občianska vojna, v ktorej sa Kleopatrin manžel postavil na protirímsku stranu. Do sporu sa zamiešala aj ich sestra Arsinoe IV., ktorá sa dala vyhlásiť za novú vládkyňu Egypta po boku brata. Na stranu Kleopatry s Caesarom sa pridal maloázijský šľachtic Mithridates. Toto spojenectvo viedlo k porážke Ptolemaia XIII. Ten sa počas úteku potopil aj s loďou v Níle. Arsinoe bola zajatá a mala byť súčasťou triumfálneho pochodu Caesara v Ríme. Za nových vládcov Egypta boli vyhlásení Kleopatra VII. a jej mladší brat Ptolemaios XIV. s titulom Theoi Filopatores Filadefoi. Obaja vládcovia sa zúčastnili známej oficiálnej návštevy Ríma, Ptolemaios XIV. však zomrel krátko po návrate. Arsinoe prežila s povolením senátu zvyšok života v chráme bohyně Artemis v Efeze. Okolo roku 41 pred n. l. ju Marcus Antonius, vtedy už milenec Kleopatry, nechal zabiť. Chcel odstrániť aj poslednú možnú prekážku v Kleopatrinej samovláde.⁶

Busta Kleopatry VII. v Altes Museum v Berlíne

Matka

Kleopatra za svojho života urobila veľa rozhodnutí, pre ktoré ju ľudia pokladali za krutú. Často tak konala nielen pre vlastný prospech, ale aj k dobru svojich detí. Ptolemaios XV. Caesar bol najstarší z nich. Narodil sa zo vzťahu s Gaiom Iuliom Caesarom. Podľa všetkého Kleopatra dúfala, že bude nielen putom lásky, ale aj putom jej a Caesarových politických ambícií. Caesar sa však za svojho života k otcovstvu nikdy nepriznal a Rimania ho tiež nikdy neuznali. Totiž právo právoplatného manželstva (ius conubii) jasne hovorí, že len z právoplatného manželstva medzi dvoma rímskymi občanmi mohli pochádzať právoplatné deti. Len tieto deti mohli, napríklad, dediť majetok po rodičoch.⁷ Istú dobu vládol mladý Kaisarion ako Ptolemaios XV. po boku svojej matky.

Aj ďalšie deti mala Kleopatra s významným rímskym občanom. Bol ním Marcus Antonius, priateľ Gaia Iulia Caesara, člen druhého triumvirátu, pôvodne spojenec a švagor Caesarovho dediča Gaia Iulia Octaviana, neskôr jeho úhlavný nepriateľ. Osudy týchto detí sa neodvíjali rovnako. Sedemnásťročný Kaisarion mohol byť ako legitímny syn Gaia Iulia Caesara pre Octaviana hrozbou. Egyptská kráľovná si to jasne uvedomovala. Po prehratej bitke pri Actiu včas sprostredkovala útek svojho syna do Indie.

⁴ CICERO. *Epistulae ad Familiares* VIII,4,5.

⁵ Anachorésis resp. anachoréza je forma odboja poľnohospodárskeho obyvateľstva v Egypte. Stalo sa tak v helenistickom období a za rímskej nadvlády. Išlo o útek obyvateľov z miest.

⁶ CAESAR. *Comentarii de bello Alexandrino.*; PLUTARCHOS. *Caesar* 40 – 49.; PLUTARCHOS. *Pompeius* 62 – 80.; PLUTARCHOS. *Antonius*. 36 – 87.; CASSIUS DIO. *Historia Romana* XLII – LI.; WELLNER, ref. 2, s. 339 – 353.; OLIVA, ref. 3, s. 69 – 70.; ZAMAROVSKÝ, Vojtech. *Bohovia a králi starého Egypta*. Bratislava: Perfect, 2000. s. 59, 172 – 181, 271 – 273. ISBN 80-8046-140-6.

⁷ PLUTARCHOS. *Caesar* XLIX,10. L.; CASSIUS. *Historia Romana* XLII, 47,1 – 2.; VALCHOVIČ, Pavol. *Dejiny Antiky*. Bratislava: Hlbiny, 2014. s. 181. ISBN 978-80-89743-03-2.

Zradou vlastného učiteľa bol na ceste otočený späť do Egypta pod zámienkou, že má byť dosadený na trón. Octavianus ho lapil a dal zabiť. Po smrti rodičov (Kleopatra a Marcus Antonius) desaťročné dvojčatá Alexander Helios a Kleopatra Selene II. spolu s bratom Ptolemaiom Philadelphom museli kráčať vo víťaznom triumfálnom Octavianovom pochode Rímom. Možno iróniou je, že po týchto udalostiach našli útočisko u láskavej Octavie, sestry Octaviana a bývalej manželke Marca Antonia, ktorý ju zapudil kvôli Kleopatre. Tá sa starala aj o ostatné Antoniove deti, o tie vlastné, ale aj o tie z jeho predchádzajúceho manželstva. Ďalšie osudy Alexandra Helia a Ptolemaia Philadelfa však zostali dodnes neobjasnené.⁸

O osude Kleopatry Selene toho vieme viac. V roku 29 pred n. l. Octavianus dosadil na mauretánsky trón Iubu II. Po smrti otca bol totiž vychovávaný v Caesarovej rodine. Za manželku dostal práve Kleopatru Selene. V roku 19 sa novému kráľovskému páru narodil syn Ptolemaios (Mauretánsky), ktorý sa stal spoluvládcom svojho otca v roku 23 n. l. Následne v roku 40 n. l. bol za nejasných okolností zabitý na rozkaz cisára Caligula. Tým Ptolemaiovcí úplne vymreli.⁹

Kráska alebo všedná žena?

Pri vyslovení mena Kleopatra si historik aj laik nevdojak predstaví krásnu Elisabeth Taylorovú, ktorá ju stvárnila v rovnomennom filme. S obrazom útlej dievčiny s fialkovými očami, symetrickou tvárou a neodolateľným šarmom mala skutočná Kleopatra asi málo čo spoločné. Filmári očividne ani nehľadali historicky vernú podobu, pre úspech filmu angažovali vychádzajúcu hviezdu, ktorá mala prilákať divákov. Popravde treba povedať, že aj keby sa snažili o verné zobrazenie podoby kráľovnej, nemali by sa o čo oprieť, pramene sú totiž skúpe. Ich výber hlavnej predstaviteľky bol preto akceptovateľnou autorskou licenciou.

Kleopatra VII. - Musei Capitolini v Ríme

O Kleopatre vznikajú rôzne štúdie, ktoré sa zaoberajú jej politikou, vzťahmi, ale aj výzorom. Práve posledná téma je najviac sporná. Nejedna zahraničná univerzita sa pomocou moderných technológií, ako je 3D tlačiareň a skener, pokúšala zrekonštruovať skutočnú podobu Kleopatry. Každá inštitúcia pracovala s inou predlohou (sochy, mince, maľby), a preto sú ich výsledky rozdielne. Existuje niekoľko vizualizácií reálneho vzhľadu kráľovnej Kleopatry VII.¹⁰ Spodobnenia mali niekoľko spoločných črt, ale komplexne išlo o diametrálne odlišné ženské tváre.

Zo skromných prameňov sa pri pokuse o rekonštrukciu vzhľadu Kleopatry možno oprieť o vyjadrenia antických autorov, mince a sochárske diela. Najdôveryhodnejším prameňom sa zdajú byť mince. Pri pohľade na stvárnenie Kleopatry si najprv všimneme určite jej nos, ktorý je dosť výrazne znázornený. Keďže kráľovná bola sčasti gréckeho pôvodu, je tento profil prirodzený. Ak si ale pozrieme mince ostatných predstaviteľov ptolemaiovskej dynastie, práve táto časť tváre je aj u nich dominantná. Naskytá sa teda otázka, či sa tak nedali zobrazovať, aby týmto spôsobom vyzdvihli svoj pôvod? Nemecký historik Wolfgang Schuller vo svojej publikácii vyjadruje domnienku, že jediným cieľom minciarov bolo vytvoriť niečo také, čo sa podobá minciam Seleukovcov. Dominancia nosa je zrejmá aj na buste pripisovanej

⁸ WELLNER, ref. 3, s. 367 – 368.

⁹ WELLNER, ref. 3, s. 367 – 368.

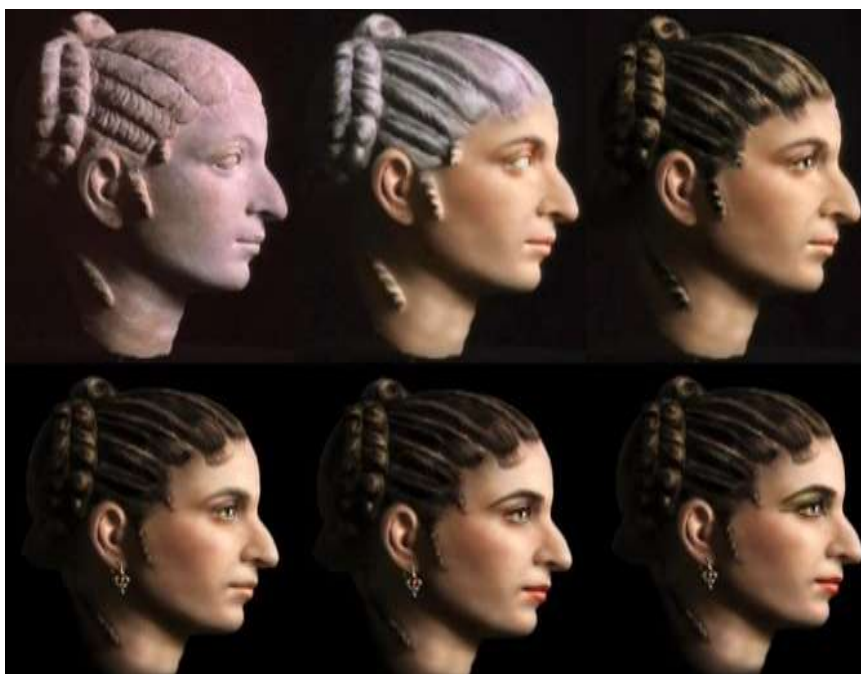
¹⁰ Rekonštrukcia vytvorená pracovníkmi a študentmi Cambridgeskej univerzity je k nahliadnutiu na : <https://www.youtube.com/watch?v=5nkQRrdn6FU&t=82s>. Podoba kráľovnej Kleopatry, ktorú vytvorila M. A. Ludwig, je možné vidieť na : <https://www.youtube.com/watch?v=GrJT8n7e7-I&t=2s>.

Kleopatre, ktorá je uložená v nemeckom *Altes Museum* na Múzejnom ostrove v Berlíne. Výrazný nos je dôvodom, pre ktorý je Kleopatra považovaná za nepeknú. Spravidla je toto hodnotenie dávane do kontextu s tým, že očarila dvoch najmocnejších mužov svojej doby. Vnímanie krásy je pre každého individuálne, a navyše poplatné dobovým ideálom. Môžeme sa ale zmieriť aj s konštatovaním, že jednoducho mala úplne bežný výzor.¹¹

Cassius Dio bol jeden z historiografov, ktorí kráľovnú pokladali za krásnu. Vo svojom diele *Rómaiké historió* píše o nej takto:

„Bola výnimočne krásnou ženou, ktorá v tej dobe, v rozkvet mladosti mala nezvyčajne veľký vplyv na ľudí. Skutočne vyberaným spôsobom hovorila a veľmi si potrpela na to, aby si každého už pri prvom stretnutí dokázala získať. Bolo príjemné sledovať a počúvať ju, týmto spôsobom si dokázala hocikoho, aj muža zrelšieho veku, ktorého už láska dávno zmohla, podmaniť.“¹² Z textu jasne vyplýva, že autor mal potrebu podčiarknuť resp. vyzdvihnúť Kleopatrin pôvab. Plutarchos sa iným spôsobom o nej zmieňuje: *„Ako sa hovorí, jej krása sama o sebe totiž nebola nejaká absolútne nepozorovateľná alebo taká, aby uviedla do úžasu tých, ktorí ju uvideli, ale v styku s ňou spočívala neodolateľná príťažlivosť, a jej pôvabnosť spolu so zvodnosťou prejavujúcou sa pri rozhovore a s jemným chovaním, ktorá ju pri hostine akosi obklopovala, vyvolávalo to vo vnútri vzrušujúci dojem. Dokonca aj v jej hlase bolo veľa lichotí, keď hovorila, a pretože doviedla svojim jazykom – akoby viacstrunovým nástrojom – pohybovať ľahko v ktoromkoľvek jazyku, len celkom zriedka rozprávala s cudzincami prostredníctvom tlmočníka, väčšinou všetkým sama osobne odpovedala, Aithiopom, Troglodytom, Židom, Arabom, Sýrčanom, Médom, Parthom,. A naučila sa vraj ešte mnoho jazykov iných národov, kým králi, ktorí vládli pred ňou, neboli to schopný si osvojiť egyptský jazyk, ba niektorí zabudli aj macedónčinu.“¹³*

Je možné si všimnúť, že názory oboch historiografov sa líšia. Kým jeden ospevuje jej pôvab, druhý podčiarkuje jej osobnosť. Isté je, že Kleopatra si naozaj dokázala podmaniť mužov.

Rekonštrukcia podoby Kleopatry VII.

¹¹ SCHULLER, ref. 2.

¹² CASSIUS DIO. *Historia Romana*. XLII 34,4-5.

¹³ PLUTARCHOS. *Antonius*. XXVII.

Existuje jedna socha, ktorú nálezcovia pomenovali esquilinskou Venušou. Paolo Moreno a Bernard Andrea sa vyjadrili, že s najväčšou pravdepodobnosťou zobrazuje Kleopatru. Objavená bola v roku 1774 v záhradách Agrippiny mladšej, na mieste *Horti Laminiani* v Ríme. Socha je vytesaná z mramoru a znázorňuje nahú mladú ženu. Vo vlasoch má čelenku a na nohách sandále. Soche chýbali ruky, niekoľko prstov jej však zostalo na hlave. Vďaka tomu sa podarilo zrekonštruovať držanie rúk. Ľavou rukou si pridržovala čelenku. Na základe veľkej podobnosti tváre s už spomínanou bustou v Berlíne si myslia, že znázorňuje práve Kleopatru. Podobnosť tváre na dvoch sochách je zjavná. Ak si ju pozorne preštudujeme, odhalíme znaky skrytej symboliky. Okolo vázy môžeme vidieť vinút sa kobru Aspis (známy ako egyptská kobra). Váza je postavená na prevrátenej debničke, z ktorej sa sypú ruže a ružové puky. Ten druh kvetu v starovekom Egypte znázorňoval bohyňu Isis (Eset), s ktorou sa Kleopatra VII. stotožňovala. Táto skutočnosť je podčiarknutá nielen v dielach antických autorov, ale aj vo filme. Isis sa gréckej mytológií stotožňuje s Afroditou a v rímskej s bohyňou Venušou, patrónkou rodu Iuliovcov. Na dolnej časti sochy reštaurátori objavili rok jej vytesania. Spadalo to do obdobia, keď sa Kleopatra zdržiavala v Ríme. Vznikli dohady o tom, či táto socha nebola predlohou pre onú zlatú sochu, ktorú uložil Caesar v chráme Venuše Gentrix.¹⁴

Kombináciou známych stvárnení Kleopatry vznikla jej rekonštruovaná podobizeň. Vzhľadom na podnebie, v ktorom žila, je prirodzené jej tmavšie sfarbenie pokožky. Tvár mala pomerne symetrickú s jemnou malou bradou, vysokým čelom, ktoré lemujú dlhé tmavé vlasy. Vysokopostavené líčne kosti podčiarkovali jej oči. Na základe sôch možno predpokladať, že ich mala jemne vpadnuté a pomerne blízko pri sebe. Lemované boli výrazným obočím. Najväčšou dominantou jej tváre bol nos. Mal vysoko posadený koreň a tvarovo mal tzv. orlí sklon. Horná pera bola úzka s jemným srdcovým tvarom, kým dolná bola vystupujúca a plnšia. Vlasy má na sochách vypnuté v rôznych účesoch a uzloch. Ak si však pozrieme iné sochy, také zobrazenie vlasov je dosť bežné. Vo väčšine prípadov by sme si mohli myslieť, že nosila rozpustené alebo mierne vypnuté vlasy.

Michael Grant vo svojej knihe píše: „*Keď Maecenas, kultivovaný Etrusk, chválil vlasy Octavie za ich prirodzenosť, možno pritom tak trochu škodoradostne myslel na Kleopatru, ktorej úprava vlasov nemohla byť nazývaná práve prirodzenou.*“ Nebolo by nič zvláštneho, ak by aj nosila komplikované účesy. Z prameňov tiež vieme, že obľubovala kozmetiku, používala rôzne prostriedky na zvýraznenie svojich predností a starala sa o svoju tvár i telo. Pravdepodobne mohla byť akýmsi vzorom pre vtedy žijúce ženy v Alexandrii.

Skutočná podoba Kleopatry zostane pravdepodobne dovtedy predmetom špekulácií a skúmania, kým sa neobjaví jej hrob. Pri nájdení pozostatkov kráľovnej by sa s určitosťou urobila modelácia jej tváre. Podobne tomu bolo aj v prípade nedávnej rekonštrukcie faraóna Tutanchamóna, ktorý bol dvanástym vládcom z 18. egyptskej dynastie. Pravdepodobne by jej výzor rúcal niekoľko mýtov a dohadov laickej i odbornej verejnosti.

(Recenzent: Prof. Janka Hečková, CSc.)

¹⁴ HAMVAS, Béla. *Az esquilinsi Venus*. In: Hamvas Béla 33 esszéje. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1987. s. 76 – 83. ISBN 963-462-151-1.

KRÍŽOM A MEČOM. O DLHOM POKREŠŤANČOVANÍ POBALTIA DO KONCA 13. STOROČIA

Jozef Matiaško

Masarykova univerzita v Brne

Prvé strety a stretnutia v temnej dobe

Prvotným faktorom, prečo sa Pobaltie neskôr tak výrazne zapísalo do stredovekých dejín, je podľa nás paradoxne samotné prostredie - prírodné podmienky. Príroda východného Pobaltia zostávala dlho do stredoveku výraznejšie nepoznačená ľudskou činnosťou a civilizáciou. Uchovala si svoju divokosť, ktorá evokovala súčasníkom prekonané barbarské pomery, z akých vzišla kresťanská Európa. V očiach stredovekých kronikárov splynula odbojnosť domorodého obyvateľstva voči kresťanstvu s drsnosťou miestnej prírody v jeden celok. Jej vtedajšia neprístupnosť a odl'ahlosť nadhlo tlmila mocenské ambície mocnejších susedov, zároveň ale jej prírodné bohatstvo priťahovalo pozornosť obchodníkov. Od ústia rieky Odry po brehy Fínskeho zálivu sa rozprestierali pralesy. Tie boli často popretkávané jazierkami a močiarimi. Tiekli cez ne mohutné rieky Visla, Daugava a Nemen, ktoré sa s príchodom Varjagov stali dôležitými tepnami miestneho obchodu a života. Pobrežie oplývalo

Mapa stavu Pobaltia a rádového panstva k roku 1260, s vyznačením územia domorodých povstaní.

hojnosťou jantáru a more rybami. Lesy boli pre miestne kmene zdrojmi kožušín, dubového dreva a medu. Úrody obilia ale boli slabé a neisté. Príliš mokré a ťažké pôdy boli totiž pri primitívnosti poľnohospodárskych postupov náročné na obrábanie. Preto tu dlho pretrvávala prvotnejšia zberačsko-lovecká obživa a miestne kmene neboli dlho schopné sformovať vyspelejšie správne celky.

Predkovia Baltov v narvskej a nemenskej kultúre sa spojili s kultúrou šnúrovej keramiky a vytvorili Baltské spoločenstvo.¹ Už na začiatku nášho letopočtu prinášal Pobaltiu značný výnos predaj suroviny, vzácnej pre Rímsku ríšu – jantáru. Tacitus píše o veľkom prevapení miestnych

kmeňov, keď priniesli jantár, morom obmývanú surovinu voľne ležiacu na plážach, ktorá dovtedy pre nich nemala žiadnu hodnotu, na trhy. Rímski kupci boli

zať totiž ochotní zaplatiť vysoké sumy.² Kmene naďalej uprednostňovali starý lovecký a zberačský spôsob obživy, vhodnejší do miestnych podmienok, pričom poľnohospodárstvo sa tu udržiavalo len

¹ GRICIUVIENE, Egie. Baltské kmene v 5. – 13. st. In: JAN, Libor a kol. (eds). *Svět tajemných Baltů*. Brno : Moravské zemské muzeum, 2013, s. 55.

² ŠVEC, Luboš - MACURA, Vladimír - ŠTOL, Pavel. *Dějiny Pobaltských zemí*. Praha : Nakladatelství Lidové Noviny, 1996, s. 13. Taktiež opisuje sídla Baltov: „Tak teda pôjdeme ďalej po pravom brehu Svěbskeho mora; jeho vlny obmývajú sídla Aestov, ktorí majú zvyky a vzhľad Svěbov, jazyk bližší britanskému. Uctievajú Matku bohov. Ako odznak nosia figúrky kancov.“ Dôležitú úlohu jantáru pri kontaktoch Pruska s vyspelejším svetom uvádza aj J. Goll. GOLL, Jaroslav. *Čechy a Prusy ve středověku*. Praha, 1897, s. 1.

miestami, v najjednoduchšej podobe.³ Sťahovanie národov prinieslo do mnohých oblastí Pobaltia prevahu slovanského živlu. Dovŕšil sa proces vyformovania konkrétnych etník, tak ako ich poznáme zo stredoveku.⁴ Prvé stretnutia s novou západnou latinskou kultúrou sa odohrávali cez obchodníkov, ktorí putovali do týchto krajov s vidinou zisku. Prvé dochované stredoveké zmienky siahajú ale až k normanským výpravám v deviatom storočí. Rieka Daugava viedla až do ruských končín a keďže bola jedinou schodnou cestou pre obchod z tohto smeru, pútala značnú pozornosť Varjagov. Bolo to najmä pre možnosť prejsť z jej toku do Dnepra, využiť tak staršiu trasu cesty *iz varjag v greki* a obísť neskôr obmedzovaný severný smer cez Novgorod.⁵ Počas jednej lúpežno-obchodnej výpravy dánskeho kráľa Olafa, sa proti nemu vzbúril zväz Kúrov. Obklúčení Vikingovia prosili losovaním starých bohov o pomoc, no všetci mali odmietnuť. Nové mocné božstvo Kristus im ale sľúbilo víťazstvo. Kúrovia zanedlho prišli s prosbou o zmier, ochotne odovzdávajúc výkupné a rukojemníkov, čo na Varjagov urobilo obrovský dojem, aspoň podľa Života sv. Ansgara.⁶ Dánske záujmy vo východnom Pobaltí potom hrali dôležitú úlohu ešte v 13. storočí.

Pravdepodobne prvá christianizačná akcia do Pruska sa udiala až v roku 997. Bola to cesta pražského biskupa Vojtecha a jeho druhov: Radima-Gaudentia a Benedikta.⁷ Ako možný cieľ cesty mal byť Sambijský polostrov alebo Pomezánia. To dnes nie je možné jednoznačne určiť, obe alternatívy ale majú v pozadí prepracované teórie. Najpravdepodobnejšia je verzia o urýchlenej a nepripravenej výprave, iniciovanej sv. Vojtechom.⁸ Poskytnutá eskorta 30 jazdcov sv. Vojtecha a jeho dvoch druhov čoskoro opustila. Zrejme pre strach z neznámych a nebezpečných končín.⁹ Podľa *Vita prior* sa Sv. Vojtech mal ďalej plaviť po rieke Visle a po vylodení na ostrove a evanjelizovaní byť odohnaný miestnym ľudom. Podľa opisu išlo pravdepodobne o posvätné miesto, kam bol vstup zakázaný. Adalbert to chápal ako pokus vziať mu život. Na brehu ho potom pohostinne prijali v jednej usadlosti, z ktorej putoval ďalej. Neskôr mal byť pozvaný k vodcovi pruskej osady, kde sa zišiel aj miestny ľud, ktorý chcel vedieť, čo privádza cudzincov do ich končín.¹⁰

Po vzájomných rozhovoroch ho požiadali, aby ich kraj pod trestom smrti čo najskôr opustil, pričom vysvetlenie tejto hrozby je vzácnou zmienkou o myslení starých Prusov. Povedali mu: „*Nám a celej tejto ríši, na ktorej hraniciach my bývame, spoločný zákon vládne a jeden rád života, vy teda, ktorí máte iný a neznámy zákon, ak neodídete tejto noci, zajtra budete s'atí.*“¹¹ Je im teda zrejmá určitá odlišnosť medzi ich podobou prírodnej viery a neznámym kresťanstvom, ktoré vopred odmietajú. Uvedomujú si, že prijatie novej viery nezostane len pri zmene obradov, ale výrazne zasiahne a zmení všetky vrstvy ich životov. Sv. Vojtech so spoločníkmi však zostali a v prestrojení ďalej putovali krajinou. Pri obradoch, ktoré práve prebiehali, nechal vyťať uctievaný romovský dub, na ktorého mieste začal slúžiť omšu. Prusi, pobúrení jeho správaním, Vojtecha zabili. Stalo sa tak 23. apríla roku 997.¹² Vojtech si musel uvedomovať, že jeho činy budú mať pre neho fatálne následky. Samotní Prusi ho na to upozorňovali. Je možné, že jeho rozhodnutie zostať súviselo s udalosťami, ktoré zažil v Čechách pri

³ BOGDAN, Henry. *Řád německých rytířů*. Praha : Garmond, 2009, s. 85.

⁴ Zo západu to boli pomoranskí Slovania, starí Prusi, Jatvingovia, Žemaiti, Aukštaitovia, Skalvovia, Lamaťania, Litovci, Sélovia, Kúrovia, Lívovia, Zemgalovia, Latgalovia a Estónci Podrobný popis každého protonároda-kmeňa v: GRICIUVIENE, ref. 1, s. 55–67.

⁵ ŠVEC - MACURA - ŠTOL, ref. 2, s. 19.

⁶ BEDNAŘÍKOVÁ, Jarmila. Ansgar a problémy misí na evropském severu. In KOŽIAK, Rastislav - NEMEŠ, Jaroslav (eds.). *Křesťanstvo v časech sv. Vojtecha*. Kraków : Wydawnictwo Towarzystwa Słowaków w Polsce, 2009. s. 98–99.

⁷ BOROŇ, Piotr. Prusowie jako cel misyjny w czasach św. Wojciecha. In KOŽIAK, Rastislav - NEMEŠ, Jaroslav (eds.). *Křesťanstvo v časech sv. Vojtecha*. Kraków : Wydawnictwo Towarzystwa Słowaków w Polsce, 2009. s. 23, 30.

⁸ BOROŇ, ref. 7, s. 30.

⁹ BOROŇ, ref. 7, s. 30.

¹⁰ Jana Kanaparia Život sv. Vojtěcha. Ed. Josef Emler. *Fontes rerum Bohemicarum I*. Praha, 1873, s. 261.

¹¹ Jana Kanaparia Život sv. Vojtěcha, ref. 10, s. 262.

¹² BOGDAN, ref. 3, s. 88. Svätoháje boli najsakrálnějšíe miesto, centrum komunity a kultu.

vyvraždení jeho rodu. Súdobí pisatelia chápali vo svojich dielach jeho cestu inak. Vojtech sa mal pokúsiť o spásu duší *pohanov*, o ich skrotenie a vyvedenie z bludu a modlárstva. Za to zaplatil životom úkladne zavraždený zbesneným davom *barbarov*, získajúc palmu mučeníctva.¹³ Pre sv. Vojtecha bolo poslaním hlásať Božie slovo v krajoch, kam ešte nedorazilo a mučenícka smrť bola preňho najcennejším prejavom hĺbky viery v Boha. O niečo neskôr zomreli podobnou smrťou benediktín Bruno z Querfurtu a jeho osemnásť druhovia. Ich cesta ale viedla na územie kmeňa Jatvingov, v roku 1009.¹⁴ Jemu sa ako prvému podarilo pokrstiť jedného z miestnych vládcov – akéhosi Nethemera.¹⁵

O spoločnosti a duchovne stredovekých Baltov

Ako sa ďalej dočítame, po počiatočnom kontakte so západnými misionármi odpor Baltov postupom času neklesal. Došlo k vyhroteniu vzájomných stretov do dlhodobého konfliktu. Ich neústupnosť a nekompromisnosť pramenila zo vzťahu prírodných kmeňov k tradíciám a predkom. Hodnotu malo len všetko starobylé a zdedené, teda overené. Akákoľvek novota, teda aj kresťanstvo, mohla narušiť krehkú rovnováhu sveta a spôsobiť záhubu kmeňa. Už len prítomnosť tohto cudzieho zákona v ich zemi mohla spôsobiť neúrodu a skazu.¹⁶ Ešte v dobe funkčnosti rodovej spoločnosti a ich pôvodnej viery bola christianizácia videná apriori negatívne. Vysvetlovali si ju ako stratu vlastnej slobody a obávali sa narušenia kolobehu prírody, čomu napomáhala aj častá netolerancia misionárov voči lokálnym rituálom a sakrálnym objektom.¹⁷ Tí pochopiteľne prerušovali a zakazovali miestne tradície a sviatky, pretože v ich bohoch videli „diablov“. ¹⁸ Pramene, ktoré máme k tomuto obdobiu, vznikali vždy z pohľadu západnej latinskej kultúry. Autorom by chýbalo pochopenie prírodnej kultúry, ktorú poznali len sprostredkovane, aj keby absentovala ich vyslovená animozita voči nej.

Samotná existencia kmeňa sa odvíjala od jeho prepojenia s prírodou. Prírodné sily boli všemohúce a neustále prítomné v každej činnosti ľudí. Sama príroda bola tvorená nadprirodzenými bytosťami – u Lotyšov boli prírodné javy zosobnené bohyňami Mātes. Uctievali napr. Matku vody (Ūdens māte) alebo Matku zeme (Zemes māte).¹⁹ U starých Prusov boli najmocnejšie sily zosobnené v postave Perkūna,

Vysušené bažiny litovského Národného parku Ķemerī.
Podobné ťažko priechodné oblasti.

¹³ *Kronika: Dětmar z Merseburku*. Ed. Bořek Neškudla. Praha : Argo, 2008, s. 108; Brunonův Život sv. Vojtecha. Ed. Josef Emler. *Fontes rerum Bohemicarum I*. Praha, 1873, s. 302; Jana Kanaparia Život sv. Vojtěcha, ref. 10, s. 264.

¹⁴ ADAM, Petr. *Němečtí rytíři: malý úvod do historie Německého řádu : se zvláštním přihlédnutím k dějinám Českomoravské komorní bailivy*. Svítavy : Trinitas, 1998, s. 21.

¹⁵ BORON, ref. 7, s. 33-34.

¹⁶ MARČEKOVÁ, Katarína. Sv. Vojtech a James Cook. Tabu a strach z večného návratu. In KOŽIAK, Rastislav - NEMEŠ, Jaroslav (eds.). *Kresťanstvo v časoch sv. Vojtecha*. Kraków : Wydawnictwo Towarzystwa Słowaków w Polsce, 2009. s.14.

¹⁷ Pozri STEJSKAL, Jan. Dva Jeronýmové na Litvě. In JAN, Libor a kol. (eds.). *Svět tajemných Baltů*. Brno : Moravské zemské muzeum, 2013, s. 191–200; MARČEKOVÁ, ref. 16, s. 17.

¹⁸ *Haličsko-volyňský letopis*. Ed. Jitka Komendová. Praha : Argo, 2010, s. 99; Sv. Vojtech kázal Pomoranom, že ich bohovia sú „zlí duchovia“ (sed *demones*), ktorí im nemôžu poskytnúť nič dobré. Vid' Zázraky sv. Vojtěcha mučeníka. Ed. Josef Emler. *Fontes rerum Bohemicarum I*. Praha, 1873, s. 308.

¹⁹ BLAŽEK, Václav - BEŤÁKOVÁ, Marta Eva. *Encyklopedie baltské mytologie*. Praha : Libri, 2012, heslo *Mātes*, s. 116-117.

Pikuza a Potrimpa, prejavujúcich svoju vôľu aj v podobe zvierat. Baltským vrchným bohom bol Dēivas (doslova „Boh“). Ten mal na starosti chod prírody a život ľudí, ale aj vzťahy medzi ostatnými božstvami. Jeho atribúty a postavenie bolo podobné kresťanskému Bohovi, preto sa neskôr v ľudovej viere prelínali.²⁰ Bolo obvyklé darovať bohom cez oheň to najcennejšie čo človek mal, napr. najlepší diel z úrody.²¹ Zvláštnej úcte sa tešili „duše“ starých stromov, hlavne dubov a briez. V okolí jazier, prameňov a riek sa pravidelne konali obrady za spevu a tanca. Uctievané boli aj zvieratá, hviezdy a mesiac.²²

Významný je postreh kronikára Nemeckých rytierov Petra von Dusburg zo 14. storočia: „*Prusi nepoznali Boha ako pojem. [...] zostávajúc v blude, uctievali každé stvorenie ako boha, a to Slnko, Mesiac a hviezdy, blesky, vtáky, štvornohé zvieratá, a dokonca aj ropuchy. Za sväté považovali háje, polia a vodstvá tak veľmi, že sa neodvážili v nich vyťínať stromy, obrábať pôdu, ani loviť ryby.*“²³ Mnohé črty ich duchovna sú veľmi podobné so slovanským. Je to preto lebo ešte v 2. storočí po Kr. tvorili jeden celok v baltoslovanskej kultúre.²⁴ Dôležité zmienky sú z cesty Čecha Jana Jeronýma medzi kmene Litovcov (oblasť Žmud') v rokoch 1395 – 1398. Ten spomína uctievanie hadov (symbol obnovujúcej sa životnej sily) ako domácich bôžikov a ochrancov. Uvádza aj skupinu žrecov, ktorí udržiavali večný oheň. Z neho počas noci veštili, či má chorý človek nádej na uzdravenie - cez zjavenie sa jeho ducha. Jan zaznamenal aj úctu k Slnku a kladivu – osobe nebeského kováča, prevzatého od Škandinávcov.²⁵ Pruské kmene nikdy nestavali svojim bohom sochy a iné vyobrazenia, vždy ich chápali abstraktne. Božiu ochranu ale bolo možné získať aj umývaním sa vo svätej rieke.²⁶ U kmeňa Nadrov máme zmienku o úcte k prapodstate živlov, mužského – vody (Bangputīs) a ženského – ohňa (Ponyke).²⁷ Pre Nadrov bola najdesivejšia smrť utopením, čo vyplývalo aj z močaristého charakteru ich krajiny. Máme doložené, že posmrtné pekelné výjavy misionárov na nich nepôsobili negatívne, čomu sa misionári neskôr prispôbili. Peklo začali opisovať v abstrakcii blatistej kaluže.²⁸ Pohrebný rítus všetkých Baltov bol v tomto období žiarový. Verili v posmrtný život a mŕtveho spálili aj s vecami, ktoré používal na plnenie svojho poslania aby tak bolo naplnené. Mohli to byť napr. mŕtve kone, lovecké psy, šaty, zbrane, nástroje.²⁹ U starých Prusov mala žrecká vrstva na starosti aj súdne záležitosti, na jej čele stál veľkňaz Kriwe.³⁰ Jemu sa zodpovedali *waidelci* prítomní v každej osade. U Litovcov veštili vojnoví velitelia.³¹

²⁰ BLAŽEK - BEŤÁKOVÁ, ref. 19, heslo *Dēivas, s. 57-58.

²¹ BOGDAN, ref. 3, s. 85; TYERMAN, Christopher. *Dějiny křížových výprav*. Praha : Nakladatelství Lidové Noviny, 2012, s. 665.

²² KLIMEK, Robert. Święte jeziora Prusów. In *Pruthenia*, 2011, roč. 6, č. 1, s. 169-170; ŠVEC - MACURA - ŠTOL, ref. 2, s. 20.

²³ *Kronika ziemi Pruskiej*: Piotr z Dusburga. Ed. Sławomir Wyszomirski. Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2004, s. 45. „Prusowie nie znali pojęcia Boga. [...] pozostając w błędzie, czcili każde stworzenie jak boga, a mianowicie słońce, księżyc i gwiazdy, pioruny, ptaki, zwierzęta czworonożne, a nawet także ropuchę. Za święte uważali gaje, pola i wody tak bardzo, iż nie odważali się w nich wycinać drzew ani uprawiać ziemi, ani łowić ryb.“

²⁴ VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha : Panorama, 1990, s. 12-15. Slovania vtedy obývali Pomoransko, východnú časť Litvy a aj k predkom starých Prusov sa mali pripojiť slovanské kmene.

²⁵ STEJSKAL, ref. 17, s. 194-195. Jan dal hadov nahádzať na kopu a zapáliť, svätý oheň rozdupal a postavil tam kostol. Neskôr veľmi intenzívne vytínal s družinou svätého hája na území neznámeho kmeňa. To sa mohlo diať len s podporou svetskej moci. Veľkoknieža Vytautas ale ustúpil pred sťažnosťami ľudu. Ten hrozil, že radšej opustí zem akoby sa mal vziať svojich obyčajov. Knieža Jana vykázal zo zeme r. 1398.

²⁶ KLIMEK, ref. 22, s. 169.

²⁷ KLIMEK, ref. 22, s. 170; BLAŽEK - BEŤÁKOVÁ, ref. 19, heslo *Bangputīs, s. 38.

²⁸ KLIMEK, ref. 22, s. 170.

²⁹ *Kronika ziemi Pruskiej*, ref. 23, s. 46; GRICIUVIENE, ref. 1, s. 60.

³⁰ *Kronika ziemi Pruskiej*, ref. 23, s. 45. Peter von Dusburg popisuje jeho postavenie tak, že naňho prenáša atribúty náležiacie kresťanskému pápežovi. Je preto otázna hodnovernosť tohto zápisu.

³¹ BOGDAN, ref. 3, s. 86; POŠKUS, Vidas. Litevské velkoknížectví: stát a společnost od 13. do 18. století. In JAN, Libor a kol. (eds). *Svět tajemných Baltů*. Brno : Moravské zemské muzeum, 2013, s. 83.

U Prusov, Litovcov a Lotyšov bolo etnikum vždy rozdelené asi na 10 – 12 kmeňov. Na čele každého stál miestny vládca - zastupiteľ a hlavne ochranca osobne slobodného ľudu.³²

Vývoj Pobaltia do konca 12. storočia

Po roku 1000 európska klíma začala rýchlo premieňať na oveľa priaznivejšiu pre poľnohospodárstvo. Tento stav blahodárne pôsobil aj na Pobaltie, ktoré sa začalo štruktúrou spoločnosti približovať vyspelejším oblastiam. Staré rodové zriadenie sa postupne začalo vyvíjať vo vyspelejší a mocnejší systém kmeňových kniežatstiev, ktoré sa združovali do kmeňových zväzov.³³ V Litve sa za vlády Mindaugasa, okolo roku 1230, vyvinula funkcia veľkokniežaťa *kunigaikštis*. Baltské kmene sa postupne začali venovať poľnohospodárstvu v oveľa väčšej miere ako predtým. Došlo k rozvoju remesiel a komplexnejšej diferenciácii spoločnosti. Obchod, dovtedy v rukách arabských a škandinávskych kupcov, sa začal orientovať na západnú a strednú Európu. Začali koristné nájazdy na susedov, hlavne Poliakov.³⁴

Krátkodobé, ale veľké bohatstvo priniesla obchodná výmena kmeňom v povodí rieky Daugavy, najmä Zemgalom. Výmenou za otrokov, obilie, med, kožušiny a remeselnícke výrobky plynuli do oblasti kovy (bronz a striebro) a luxusné výrobky. Z toho značný diel použili ako pohrebnú výbavu na uctenie mŕtvych.³⁵ Pre obdobie 10. až 12. storočia je dôležité bližšie sledovať vývoj Jatvingov, Prusov a Latgalov (najväčší lotyšský kmeň). Tieto pohraničné kmene sa prvé dostali pod tlak okolitých susedov. Už za vlády Meška (960-992) bolo k Poľsku vojensky pričlenené Pomoransko, Mazovsko a Kujavsko. Tým začali tradičné snahy Poliakov upevniť svoju prítomnosť na baltskom pobreží, čoho sprievodom bolo aj šírenie kresťanstva.³⁶ Prusi sa tak ocitli obkolesení územím, na ktorom vznikala stabilná cirkevná správa. Veľmi rýchly postup christianizácie zastavili pohanské povstania na území Poľska v polovici 11. storočia. Tie viedli k decentralizácii panovníckej moci a narušeniu, miestami úplnému zničeniu cirkevnej správy. To využilo Pomoransko a opäť sa osamostatnilo.³⁷

Pre Prusov to znamenalo odklad plánov na ich christianizáciu takmer o sto rokov. Toho dôkazom je aj nedávny nález obrovskej cirkevnej stavby v Chelme-Kałdusie.³⁸ Tá dokazuje ambiciózne plány Piastovcov, keďže by slúžila ako základňa pre misie. V 12. storočí podnikajú Poliaci na Prusko veľmi časté útoky, ktoré napriek formálnemu opanovaniu zeme nepriniesli jej dlhodobé udržanie. Ťaženia dosiahli vrchol za Boleslava IV. v rokoch 1147 a 1166, zostali však bez úspechu.³⁹ Z východu sa zatiaľ stupňoval tlak na estónske, latgalské a litovské kmene. Kyjevská Rus a Novgorod sa nesústredili na christianizáciu, ale na výber daní a kontrolu obchodu. Neskôr to zrejme spoluvytváralo lepšie vzťahy Litovcov k pravoslávnej cirkvi.⁴⁰

³² BOGDAN, ref. 3, s. 86-87.

³³ ŠVEC - MACURA - ŠTOL, ref. 2, s. 16.

³⁴ ŠVEC - MACURA - ŠTOL, ref. 2, s. 16.

³⁵ RADIŇŠ, Arnis. Vzťahy Pobaltí a Skandinávie od 7. do 12. stoloťí ve svědectví písemných a archeologických praměů. In JAN, Libor a kol. (eds). *Svět tajemných Baltů*. Brno : Moravské zemské muzeum, 2013, s. 78-80.

³⁶ MACŮREK, Josef. *Dějiny polského národa*. Praha : Melantrich, 1948, s. 24.

³⁷ MACŮREK, ref. 36, s. 34-35.

³⁸ BOROŇ, ref. 7, s. 36. V blízkosti dobovej hranice s Pruskom boli odkryté nedostavané základy baziliky (37x17 metrov). Datované sú do začiatku 11. storočia, pred rok 1030. Po pohanskom povstaní bola stavba opustená.

³⁹ KUNÍK, František - SCHWANGEN, Wolfgang. *Teutonští rytíři I. Od Akkonu po Malbork 1190-1309*. Praha : CeskyCestovatel.cz, 2010, s. 47.

⁴⁰ BOROŇ, ref. 7, s. 22; ŠVEC - MACURA - ŠTOL, ref. 2, s. 19.

Príchod rytierskych rádov a križiackych výprav

Rekonštrukcia malej 20-člennej údernej jednotky Nemeckých rytierov, určenej na napádanie.

Podrobenie pobaltských a polabských Slovanov v priebehu 12. storočia zvýšilo záujem latinskej Európy o Pobaltie, ako o oblasť posledných *pohanov*. Najbližší štát - Poľsko - nebolo kvôli politickému roztriešteniu schopné christianizovať Pobaltie. Dokonca ani ubrániť hraničné mazovské vojvodstvo, ktoré bolo napádané starými Prusmi. To prinášalo destabilizáciu regiónu, v ktorom mali obchodné záujmy nemeckí a švédski kupci z Visby a Lübecku.

Vlna križiackych výprav v 12. storočí bola výsledkom upevnenia a prehĺbenia kresťanstva v Európe.

Ducha tejto novej spoločnosti, rýchlo sa prelievajúcej za vlastné hranice, pozdvihovali mníši svojimi modlitbami, spevmi a zbožným životom, tvoriaci skutočných rytierov Kristových (*milites Christi*). Ideovým otcom výprav v 12. storočí bol sv. Bernarda z Clairvaux. Jeho slová a aktivita sa stali inšpiráciou pre nové ťaženia proti európskym pohanom. „[*Pohania* - pozn. aut.] *Musia byť buď trvalo obrátení na vieru alebo vyhladení.*“⁴¹

Na severe Pobaltia, teda územií Lotyšov a Estónov, boli vtedy aj cez silný odpor presadené dánske záujmy.⁴² Už v roku 1120 boli estónske kmene podriadené ako misijné územie švédskemu sigstumskému biskupstvu. Cisterciánsky mních Falcus, poverený misiou od pápeža, začal hlásať Božie slovo a krstiť po roku 1167. Stretol sa však s odmietnutím a neúspechom.⁴³ Pobaltie sa na prelome 12. a 13. storočia ako posledná nepokrstená a neznáma krajina natrvalo pritiahlo pozornosť celej Európy. Situácia neunikla ani pozornosti Svätej stolice, dlhodobo vyzývajúcej severských panovníkov na podporu evanjelizácie. Snaha dostala konkrétnu podobu po ceste cisterciána Teodoricha k pápežovi Celestínovi III. roku 1191. Tam žiadal križiacku výpravu proti Estónom, keďže ho predtým vyhnali zo svojho územia.⁴⁴ V roku 1193 vyslané vojsko Dánov, brémskych Nemcov a Švédov, bolo porazené po vylodení Kúrmí a Estónami. Južnejšie, na lotyšskom území, pôsobil augustián Meinhard, vyslaný z brémskeho biskupstva. So spoločníkmi tu vystaval prvý kostol (v Ikšķile). V roku 1186 bol vysvätený na prvého livónskeho biskupa (nemecký názov pre oblasť Lotyšov a Estónov).⁴⁵ Avšak Biskup Meinhard priviedol svojou úprimnou horlivosťou a miernosťou k evanjeliu len veľmi malú časť Lívov. Po jeho smrti roku 1196 ho nahradil Bertold, druhý livónsky biskup.⁴⁶ Za jeho pôsobenia sa zmari

⁴¹ TYERMAN, ref. 21, s. 662.

⁴² O prítomnosti Dánov pozri RADINŠ, ref. 35, s. 75-76.

⁴³ ŠVEC - MACURA - ŠTOL, ref. 2, s. 23.

⁴⁴ ŠVEC - MACURA - ŠTOL, ref. 2, s. 24.

⁴⁵ MISĀNS, Ilgvārs. Středověké Livonsko: řád, města, venkovské obyvatelstvo. In JAN, Libor a kol. (eds). *Svět tajemných Baltů*. Brno : Moravské zemské muzeum, 2013, s. 117.

⁴⁶ BOGDAN, ref. 3, s. 89.

nádeje na mierový krst. Neumiernený rast bremien, daní a feudálnych cirkevných požiadaviek, vyvolal povstanie dosiaľ nepoddajného ľudu. Bertold zvolal novú krížovú výpravu s účasťou Sasov. Tá v júli 1198 pri dnešnej Rige vyhrala nad vojskom malého kmeňa Lívov, biskup sám ale v boji padol. V patovej situácii dali miestni náčelníci všetkým kresťanským kňazom takmer rok na opustenie zeme, pod trestom smrti.⁴⁷

Prelomovou osobou bol až tretí biskup Albert z Buxhoevedenu (1199 – 1229), ktorý na jar v roku 1200 zorganizoval rozhodujúcu krížovú výpravu. Päťsto rytierov z Ríše, ktorí prišli, stálo pri zrode a ukotvení nemeckej cirkevnej správy v Lotyšsku a Estónsku. Lívovia boli definitívne podrobení a na ich území vybudovaný prístav Riga.⁴⁸ Doň Albert pozýval zástupy severonemeckých kolonistov, oprel oň cirkevnú správu a zisky z obchodu. V roku 1202 s podporou pápeža Inocenta III. založil a sebe podriadil, pre potrebu rastu cirkevných území, Rád mečových bratov (*Fratres militiae christi*).⁴⁹ Bol vybudovaný po vzore templárskych rytierov, a najmä stavbou hradov a výbojmi „*položil základy nemeckého panstva nad lotyšskými a estónskymi kmeňmi*“.⁵⁰ Krátko po vzniku sa Riga stala terčom viacerých odvetných útokov zo strany domorodcov, avšak christianizácia nejednotných a slabších spoločenstiev pokračovala. Postupne pohltila Estóncov, Kúrov a Lotyšov a priniesla rozdelenie ich pôdy na 2/3 pre biskupa a 1/3 pre Mečových rytierov.⁵¹ V roku 1215 Albert vyhlásil na IV. lateránskom koncile Livónsko a neskôr Prusko za zem zasvätenú Panne Márii (ona bola patrónkou a zem jej veno). Podľa cirkevnej doktríny o Svätej vojne išlo len o znovudobytie kresťanskej zeme z rúk *pohanov*, čo bol vítaný cieľ pre saskú a dánsku šľachtu, rovnocenný výpravám do Palestíny.⁵²

Južnejšie v Prusku sa situácia vyvíjala rozdielne. Cisterciánske opátstvo v Ľekne pod vedením opáta Gottfrieda dlhodobo vysielalo misionárov a na pomoc si povolalo aj vojsko dánskeho kráľa Valdemara II. Na jeho útok odpovedali Prusi ničivými vpádmi do Mazovska v roku 1218 a 1220. Pustošením cirkevných majetkov prinútili dokonca biskupa platiť výkupné.⁵³ Ako riešenie v roku 1228 pruský biskup Kristián založil rád Kristových rytierov z Pruska (*Milites Christi de Prussia*). Ten pôsobil z hradu Dobrzyń bez úspechu do roku 1235, v ktorom zanikol.⁵⁴ Pre ďalší vývoj bol najdôležitejší príchod Rádu nemeckých rytierov (*Ordo domus Sanctæ Mariæ Theutonicorum Hierosolymitanorum*). Ten pre potrebu obrany cirkevných území a dobytia nových pozval mazovský vojvoda Konrád v roku 1225.⁵⁵ Do lénnej držby dostali územie Chelmska, potvrdené cisárom Fridrichom II. Zlatou bulou z Rimini. Bula taktiež udelila veľmajstrovi široké právomoci na rádovom území, porovnateľné s právami ríšskych kniežat.⁵⁶ Rád si mohol ponechať všetko dobyté územie, keďže pôda pohanov bola vtedy považovaná za majetok bez vlastníka, patriaci cisárovi.⁵⁷ Za týmto úspechom stál veľmajster Hermann von Salza, schopný diplomat a politik.

⁴⁷ BOGDAN, ref. 3, s. 89; TYERMAN, ref. 21, s. 678.

⁴⁸ ŠVEC - MACURA - ŠTOL, ref. 2, s. 26; TYERMAN, ref. 21, s. 679.

⁴⁹ PRAŽÁK, Richard a kol. *Dějiny střední, jihovýchodní a východní Evropy*. I. Středověk (do roku 1526). Brno : Vydavatelství Masarykovy univerzity, 1995, s. 138.

⁵⁰ ŠVEC - MACURA - ŠTOL, ref. 2, s. 24.

⁵¹ MISÁNS, ref. 45, s. 117. Rozhodujúca pre úspech bola podpora pápežstva, Rímskonemeckej ríše a Dánska, odkiaľ prúdili noví križiaci.

⁵² TYERMAN, ref. 21, s. 675-676.

⁵³ JAN, Libor. Role českých zemí v budování panství řádu německých rytířů v Prusku. In Týž a kol. (eds). *Svět tajemných Baltů*. Brno : Moravské zemské muzeum, 2013, s. 101; ADAM, ref. 14, s. 22.

⁵⁴ BOGDAN, ref. 3, s. 92.

⁵⁵ MACŮREK, ref. 36, s. 41.

⁵⁶ TYERMAN, ref. 21, s. 688.

⁵⁷ SCHOEPS, Hans-Joachim. *Dějiny Pruska*. Praha : Garamond, 2003, s. 9.

Rádoví bratia sa začali usadzovať na mieste trvalo až od roku 1230. Neskôr najmä budovaním pevností a miest Toruň, Kwidzyn, Chelmno a Elbląg.⁵⁸ Počiatkom tohto roku dochádza k prechodu rádu k aktívnej bojovej činnosti, vedenej zemským majstrom Hermannom Balkom. Ten bol od roku 1231 s 1000 mužmi Východnej skupiny zodpovedný za drvivý úder na pruské kmene. Postupne vyčistil územie Chelmska a v rokoch 1233 – 1239 dobyl územie pruskej Pogesánie.⁵⁹ Nemeckí rytieri používali vlastnú taktiku, založenú na údere ťažkej jazdy v zimných mesiacoch, po korytách zamrznutých riek. Cieľom bola družina kmeňového náčelníka, čo ochromilo pruské možnosti brániť sa. Následne založili systém pevností a oporných bodov, ktoré mali potom systematicky po častiach vyčisťovať územie od lokálneho odporu z osád.⁶⁰ Neskôr opierali svoju vládu o systém kamenných hradov, v ktorých zázemí pracoval zbytok zotročených pôvodných obyvateľov. Hranicu panstva posúvali ďalej drobné skupiny nájazdníkov, útočiace najmä na nechránené osady.⁶¹ Hospodárske zázemie Nemeckých rytierov sa opieralo o novozaložené alebo dobyté a rozšírené mestá. Tie sa po príchode severonemeckých a českých kolonistov výrazne rozrastali a previtali.⁶²

V Livónsku sa Rádu mečových rytierov darilo úspešne postupovať. Na novodobytých územiach zakladal biskupstvá, podriadené novému arcibiskupstvu v Rige.⁶³ Estónske kmene, ktoré uzavreli spojenectvo s Novgorodom, naďalej kládli mimoriadne húževnatý odpor. To na strane Mečových rytierov a Dánov stupňovalo bojovú krutosť. Ostrov Ösel, posledné územie odporu, padol v roku 1227. Územie Estóncov bolo rozdelené na dve časti medzi víťazov.⁶⁴ Mečoví rytieri smerovali ďalšie útoky v 20. rokoch 13. storočia najmä na zemgalské kmene. Zemgalci kládli pod vedením kniežata Viestursa dlhodobo húževnatý odpor. Pri návrate z jednej výpravy boli Mečoví rytieri zaskočení Litovcami a Zemgalmi v priestoroch bažín okolo rieky Saule. Tam 22. septembra 1236 padlo 48 rytierov, 4000 rádových ozbrojencov, a taktiež veľmajster Volkwin. To boli pre rád nenahraditeľné likvidačné straty.⁶⁵ Nasledovala vzbura kmeňov v Zemgalsku a Kurónsku, oslabenie centrálnej rádovej moci a zavedenej christianizácie. Mimoriadne ťažká porážka spôsobila, že sa Rád mečových rytierov v roku 1237 musel zlúčiť s Rádom nemeckých rytierov.⁶⁶

V Prusku boli s pomocou poľských kniežat podrobené kmene v Pomezánsku a Pogezánsku. Pomoc prichádzala Nemeckým rytierom často v podobe blízkej poľskej cirkevnej správy, dánskeho kráľa, brandenburských kniežat či v podobe krížových výprav. Križiaci mali za účasť na výprave (na vlastné náklady) plné odpustky pozemských trestov za hriechy, rovnocenné tým z výprav do Palestíny.⁶⁷ Často sa pri očakávaní tvrdých stretov najímalo žoldnierske vojsko - hlavne z Čiech, Moravy, Ríše či Poľska.⁶⁸ Neustávajúce kruté boje násobili obeť na oboch stranách. Pruské obyvateľstvo stretala smrť, útek na východ na územie Jatvingov alebo formálne prijatie krstu spojeného s poddanstvom na rádovom území. Ak sa jednotlivec navzdý zriekol starých bohov dostal oficiálne rovnaké práva ako nemeckí kolonisti, čo

⁵⁸ JAN, ref. 53, s. 104; JAN, Libor - SKŘIVÁNEK, František. *Němečtí rytíři v českých zemích*. Praha : Synergon, 1997, s. 18.

⁵⁹ *Kronika ziemi Pruskiej*, ref. 23, s. 53-54; BOGDAN, ref. 3, s. 116-117.

⁶⁰ BOGDAN, ref. 3, s. 117.

⁶¹ NICOLLE, David. *Řád německých rytířů: 1190–1561*. Brno : Computer Press, 2009, s. 42.

⁶² KUNÍK - SCHWANGEN, ref. 39, s. 57; JAN, ref. 53, s. 104.

⁶³ MISĀNS, ref. 45, s. 118; ŠVEC - MACURA - ŠTOL, ref. 2, s. 30. Boli to biskupstvá selsko-zemgalské, kurónske, dorpatské a biskupstvo v Ösel-Wieku.

⁶⁴ BOGDAN, ref. 3, s. 94; TYERMAN, ref. 21, s. 681.

⁶⁵ ŠVEC - MACURA - ŠTOL, ref. 2, s. 30.

⁶⁶ BOGDAN, ref. 3, s. 118. Jeden zo zemských nemeckých komtúrov bol veľmajstrom mečových rytierov.

⁶⁷ BOGDAN, ref. 3, s. 116. Bližšie pozri MAYER, Hans E. *Dějiny křížových výprav*. Praha : Argo, 2013, 2. kap.

⁶⁸ KUNÍK - SCHWANGEN, ref. 39, s. 59; JAN, ref. 53, s. 107.

sa v praxi ale nedodržovalo.⁶⁹ Ak sa nezriekol, mal status otroka. To ale viac vyhovovalo rádovej správe.⁷⁰

Nečakanú krízu okolo roku 1242, spôsobila veľká vzbura všetkých dosiaľ podrobených kmeňov, ktoré získali podporou pomoranského vojvodu Svätopluka. Rád nemeckých rytierov navyše oslabila porážka jeho kontingentu Mongolmi pri Lehnici (1241) a masaker jeho oddielu Moslimami pri La Forbie (1244).⁷¹ Po vypuknutí povstania Rád stratil takmer celé dobyté pruské územie, situáciu zvrátil len vďaka svojej vojenskej sile sústredenej na hradoch a masívnej podpore križiakov. Ďalšia rana prišla na severe. Nemeckí rytieri tu spolu so Švédmi zaútočil na Pskov a Novgorod, ale knieža Alexander porazil Švédov na Neve (1240). Následne pripravil len s družinou a mestskou hotovosťou Rádu rozhodnú porážku na Čudskom jazere (1242). Výrazne tak obmedzil potenciál Rádu viesť ďalšie výboje na ruské územie.⁷² Nemeckí rytieri potom sústredili svoje expanzné úsilie na kmene Sambiov a Nadrov.

Posledné veľké povstanie Prusov, Kúrov a Zemgalov s podporou Litvy a Svätoplukovho syna Mestvína, prebiehalo v rokoch 1260 – 1277. Bolo dobre pripravené a koordinované. Protiútok Rádu najprv prinútil podpísať mier Mestvína, ktorý sa vzdal územia Mewe. Potom veľmajster Dietrich von Thierberg za pomoci vojsk z celej Rímskonemeckej ríše postupne zaútočil na jednotlivé územia vzbúrených kmeňov.⁷³ Po potlačení odporu s pomocou križiakov z Európy a cirkvi, ktorá organizovala prísun financií, prišiel úder plnou silou. Podmanené boli kmene Skalvov a zvyšok Nadrov. V roku 1283 sa vzdali ako poslední dosiaľ slobodní Jatvingovia.⁷⁴ Rád nemeckých rytierov mal tradične silnú podporu aj od českých kráľov, napr. Přemysla Otakara II.⁷⁵ Ku koncu 13. storočia boli kmene Prusov, Jatvingov, Nadrov, Skalvov a Zemgalov, kvôli únave z dlhých bojov proti rádovému vojsku, definitívne porazené a podrobené. Niektoré boli dokonca sčasti vybité. Jednotlivci často odchádzali na Litvu, do relatívneho bezpečia. O podrobení jedenástich kmeňov v Prusku píše aj rádový kronikár Peter z Dusburgu: „s postupom času, v priebehu 53 rokov, ich pobili v takom rozsahu, že nebol jediný, ktorý by sa nesklonil pod jarmom viery.“⁷⁶ Koniec samostatnosti miestnej kmeňovej správy neznamenal úplne zničenie ich kultúry. Miestami, najmä na území patriacemu Mečovým rytierom, si ľud vydobil odbojnosťou určitú toleranciu svojich zvykov (praktikovanie pozmenených obradov vo svätohájoch).

Táto miestna prax zanikla až s jezuitskými rekatolizačnými misiami v 16. storočí.⁷⁷ Archeologické výskumy dokazujú počas celého stredoveku koncentráciu západných kolonistov najmä v bezprostrednom okolí miest a hradov. Pôvodní obyvatelia v odľahlejších končinách si dlho uchovávali svoju kultúru.⁷⁸ V 13. storočí Rád nemeckých rytierov vybudoval na dobytom pruskom území efektívnu ekonomiku. Nemalé zisky prinášala práca domorodcov na poliach, lov rýb na pobreží, vývoz drevín, zúrodnenie pôdy, predaj kožušín, koní, vlny, dobytky, jantáru. Dôležitý bol monopol na remeselnícku

⁶⁹ JAN, ref. 53, s. 109.

⁷⁰ TYERMAN, ref. 21, s. 681.

⁷¹ BUBEN, Milan. *Encyklopedie řádů, kongregací a řeholních společností katolické církve v českých zemích*. I. díl, Řády rytířské a křížovníci. Praha : Libri, 2002, s. 80.

⁷² PRAŽÁK a kol., ref. 49, s. 108; ADAM, ref. 14, s. 29-30.

⁷³ BOGDAN, ref. 3, s. 126-127.

⁷⁴ ŠVEC - MACURA - ŠTOL, ref. 2, s. 33, 52; TYERMAN, ref. 21, s. 691-692. Na Jatvingov a Prusov útočil už halič. knieža, neskôr kráľ Daniil spolu s Poliakmi. O ťaženíach: *Haličsko-volyňský letopis*, ref.18, s. 85-86.

⁷⁵ JAN, ref. 53, s. 109-110; JAN - SKŘIVÁNEK, ref. 58, s. 21.

⁷⁶ *Kronika ziemi Pruskiej*, ref. 23, s. 44. „a z upływem czasu w przeciagu 53 lat wyniszczyli je do tego stopnia, iż nie było ani jednego, który by nie poddał karku pod jarzmo wiary.“

⁷⁷ BROWN, Alex - PLUSKOWSKI Aleks. The impact of the Teutonic Order on the landscape of the eastern Baltic: preliminary results of investigations on mire and lake sediments in Latvia. In KĻAVIŅŠ Māris – KALNIŅA, Laimdota (eds.). *Bog and Lake Research in Latvia*. Kalniņa – Rīga : University of Latvia Press, 2013, s. 71.

⁷⁸ BROWN - PLUSKOWSKI, ref. 77, s. 70-71.

činnosť v mestách a predaj otrokov.⁷⁹ Dosiaľ neúrodná a divoká krajina bola premenená, systematicky kultivovaná a prispôbena človeku. Odlesnenie prinieslo novú úrodnú pôdu. Takto získané a hanzou exportované drevo rozvíjalo stavbu lodí.⁸⁰ V mestách rozkvitala obchodná činnosť hanzovej spoločnosti, s vrcholom rozmachu v 2. polovici 14. storočia.⁸¹ Pobaltie sa rýchlo stalo najvýznamnejšou zásobarnou haringov pre celú Európu. V častých pôstoch boli jedným z mála povolených jedál. Vďaka novému postupu - nasol'ovaniu a ukladaniu do sudov - však slede vymreli kvôli masívnemu výlovu už do roku 1524.⁸² Rád na svojom území vytvoril systém špitálov, v ktorých neprestával plniť svoj pôvodný ideál - starostlivosť o chorých a chudobných.⁸³

Vývoj po roku 1300 priniesol vzostup dôležitej protiváhy „rádovému štátu“ Nemeckých rytierov - Litovského veľkokniežatstva a Poľskej koruny. Nemecká rytieri zažívali v 14. storočí vrchol svojej moci, v ktorom ale už bolo možné rozpoznať príčiny neskoršieho úpadku. Proti výbojnej politike Rádu sa postavila vnútorná opozícia - pruské stavy, mestá a arcibiskup z Rigy. Finančné možnosti najvyspelejšej ekonomiky vtedajšej Európy vyčerpával nábor žoldnierskych vojsk a kríza tradičného systému rytierstva.⁸⁴

Záver

Úvodné časti venujú pozornosť kultúre, spoločnosti a viere. Potom prechádzame k popisu „politických“ dejín. Snažili sme sa ukázať rozdielnosť vnímania reality vtedajšieho sveta jednotlivými stranami. To v mnohých prípadoch viedlo k nemožnosti vzájomného porozumenia. Súčasťou toho boli aj jazykové bariéry, odlišný hodnotový systém a náboženské predstavy. Kresťanstvo v pôvodných pobaltských spoločenstvách nemohli prijať jednotlivci. To v myslení kmeňov nebolo možné. Komunita žila ako organický celok. Závažné rozhodnutia boli prijaté vždy spoločne a mali platnosť pre každého člena.⁸⁵ Odmietnutie tradície predkov by znamenalo zničiť funkčnosť vlastného sveta. Rozdielnosť oboch kultúr a ich vzťah k prostrediu ilustruje aj premena akou prešla príroda Pobaltia po vzniku rádového štátu. Počiatkový misijný ideál kresťanstva nasledovali mocenské a obchodné záujmy ríšskej elity, cisterciánov a nemeckých obchodných miest: Brém, Lübecku a Kolína n. Rýnom.⁸⁶ Územie pruských kmeňov a Jatvingov bolo trvalo začlenené do rádového panstva do roku 1283. To bolo spojené s germanizáciou a dlho bezprávnym postavením baltského obyvateľstva.

(Recenzent: Mgr. Marek Oravec)

⁷⁹ MISĀNS, ref. 45, s. 120; NICOLLE, ref. 61, s. 18; ČAPSKÝ, Martin. Obchod, hanza – české země a Pobaltí. In JAN, Libor a kol. (eds). *Svět tajemných Baltů*. Brno : Moravské zemské muzeum, 2013, s. 143.

⁸⁰ BROWN - PLUSKOWSKI, ref. 77, s. 71-72.

⁸¹ ČAPSKÝ, ref. 79, s. 149-150.

⁸² ŽULKUS, Vladas - DAUGNORA, Linas. What did the Order's brothers eat in the Klaipėda castle? (The Historical and zooarchaeological data). In *Archaeologia Baltica*, 2009, roč. 12, č. 1, s. 79.

⁸³ BUBEN, ref. 71, s. 94.

⁸⁴ BOGDAN, ref. 3, s. 191, 198.

⁸⁵ MARČEKOVÁ, ref 16, s. 17.

⁸⁶ TYERMAN, ref. 21, s. 673.

Z DEJÍN NOVEJ BANE NA PRELOME 18. A 19. STOROČIA

Ondrej Šály

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

Obdobie prelomu 18. a 19. storočia bolo pre banské mesto¹ Nová Baňa² typické snahou o obnovu funkčného banského priemyslu po rade kríz a opätovných snáh o záchranu miestneho baníctva.³ Na druhej strane bola táto doba relatívne priaznivá k remeselnej výrobe,⁴ čo sa odzrkadlilo aj na tom, že sa do mesta v tomto čase sťahovali noví remeselníci.⁵

Správu mesta mal v rukách v prvom rade richtár (*iudex*) a mestská rada. Mesto sa snažilo zbaviť vplyvu Hlavného komornogrófskeho úradu v Banskej Štiavnici, ktorý od polovice 18. storočia začal splyvať so štiavnickou banskou komorou. Bol to najvýznamnejší úrad pre správu stredoslovenského baníctva. Jeho správca bol v novoveku označovaný ako komorský, respektíve komorný gróf.⁶ Za vlády Jozefa II. boli v roku 1788 zrušené menšie banské sudy a zaviedli sa tzv. dištriktuálne a substitučné banské sudy. V Banskej Štiavnici bol zriadený dištriktuálny súd, ktorému bol odvtedy podriadený, popri iných, aj substitučný banský súd v Novej Bani.⁷

Mestská rada bola do konca 18. storočia štandardne volená každý rok. Členovia mestskej rady boli do prvej polovice 18. storočia zväčša Nemci. Postupne ale v priebehu 18. storočia stratili svoje silné postavenie.⁸ Nariadením Uhorskej komory⁹ zo dňa 4. 11. 1760 mal richtár ovládať latinčinu. To sa vzťahovalo aj na Novú Baňu. Od 30. rokov 18. storočia mohol zložiť novozvolený richtár prísahu až po odsúhlasení voľby komorským grófom. Zvyčajne bola táto prísaha skladaná v kostole. Výnimkou bolo obdobie od roku 1784 po zrušenie josefínskych reforiem, kedy bola prísaha skladaná na radnici.¹⁰

¹ Najstaršia písomná zmienka o Novej Bani je v listine opátstva v Hronskom Beňadiku z roku 1337. Listinou dalo opátstvo Pukančanom do nájmu pozemok pri potoku Jedľová Štiavnica na stavbu rudného mlynu. V tej dobe sa spomína pôvodná osada Saunitz (Seunich, Seuniche), na ktorej základoch sa počas 14. storočia vyvinulo mesto Nová Baňa. Rozmach baníctva na tejto lokalite nastal roku 1345, kedy sa v listine benediktínskeho opátstva sv. Hypolita na Zobore spomínajú nové zlaté bane v Novej Bani a v tom istom roku uzavrelo opátstvo v Hronskom Beňadiku zmluvu s Pukančanmi o nájme ďalších pozemkov na stavbu banských mlynov. Názov mesta nebol ustálený. V prameňoch zo 14. storočia sa Nová Baňa spomína ako napríklad Nova Montania, Kunusperg (Königsberg), Mons Regis, Schebeniczebach, Nowa Bania či Újbánya. ZREBENÝ, Alexander. Z dejín Novej Bane. In: Vlastivedný časopis, 1975, roč. 24, č. 3, s. 116-118.

² Už počas 14. storočia Nová Baňa jednoznačne nadobudla na význame v rámci Tekovskej stolice. Ku koncu 16. storočia ležalo na území Tekovskej stolice 212 sídiel. Spomedzi nich boli práve Nová Baňa a Kremnica slobodnými kráľovskými mestami. TANDLICH, Tomáš. Mestecká na území Bratislavskej, Nitrianskej a Tekovskej stolice. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2013, s. 99; ŽUDEL, Juraj. Stolice na Slovensku. Bratislava: Obzor, 1984, s. 131.

³ Známe sú najmä snahy o odčerpanie vôd zo zatopených šácht v baniach strojom anglického mechanika Izáka Pottera v 20. rokoch 18. storočia. Potterov parný stroj (resp. atmosferický ohňový stroj) bol európskym unikátom a bol schopný odčerpať 42 000 vedier vody za jeden deň (24 hodín). Tejto téme sa podrobnejšie venuje ZREBENÝ, Alexander. Dejiny Novej Bane. Martin: Osveta, s. 156-163.

⁴ ZREBENÝ, ref. 3, s. 142-143.

⁵ ZREBENÝ, Alexander. Z dejín remesiel v Novej Bani. In: Stredné Slovensko, 1982, roč. 2, s. 141.

⁶ GREGA, Vincent – VOZÁR, Jozef et al. Banská Štiavnica. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1964, s. 75.

⁷ GREGA – VOZÁR, ref. 6, s. 74; ZÁMORA, Peter – BALÁŽ, Jaroslav et. al. Dejiny baníctva na Slovensku 1. diel. Košice: Banská agentúra, 2003, s. 104.

⁸ ZREBENÝ, ref. 3, s. 180.

⁹ SOKOLOVSKÝ, L.: Prehľad dejín verejnej správy na území Slovenska II : Od roku 1526 do roku 1848. Bratislava : Metodické centrum, 1996, s. 13-14.

¹⁰ ZREBENÝ, ref. 3, s. 181.

Členovia mestskej rady boli zvyčajne volení deň po voľbe richtára. Jestvovala užšia a širšia mestská rada. Užšia rada mala väčšinou okolo 6 až 12 členov a širšia rada nad 12 členov. Počas druhej polovice 18. storočia sa postupne zvýšila úroveň gramotnosti členov mestskej rady.¹¹ Napríklad v roku 1762 bol ešte jeden člen užšej rady analfabet, v roku 1767 ani jeden. Jazykové znalosti mešťanov Novej Bane boli samozrejme podmienené aj tým, že tu žili aj osoby prisťahované z Moravy, Sliezska či rakúskych krajín. V roku 1767 mala užšia mestská rada,¹² vrátane richtára (na ten rok ním bol Paulus Janik) deväť členov a širšia mestská rada¹³ dvanásť členov.¹⁴ V roku 1767 mestská rada v Novej Bani zakázala vstup do mesta Cigánom. Dôvodom malo byť, že Cigán M. Lakatoš tri roky v meste kradol, za čo bol popravený.¹⁵ Trestné súdnictvo bolo vtedy v réžii mestskej rady.

K veľkým zmenám v správe mesta došlo v dôsledku jozefínskych reforiem v 80. rokoch 18. storočia. Nová Baňa spadala do novovzniknutého Nitrianskeho dištriktu, ktorý okrem Tekovskej stolice zaberal aj územie Trenčianskej, Nitrianskej a Bratislavskej stolice. Zaviedli sa zmeny v súdnictve, taktiež bolo toto obdobie typické snahou o pretlačenie nemčiny do mestských úradov.¹⁶ Verejnosprávne reformy bol Jozef II. nútený pred svojou smrťou zrušiť.¹⁷ Samotná správa na prelome 18. a 19. storočia bola ale charakterizovaná častými zákrokmi komorského grófa. Ten naliehal najmä na zníženie počtu členov mestskej rady, a taktiež chcel radným znížiť platy. V roku 1800 bol richtárovi znížený plat z 200 rýnskych zlatých na 150 rýnskych zlatých, ale v roku 1803 mal už plat 400 zlatých.¹⁸

Podobne ako v iných mestách¹⁹ aj mešťanstvo v Novej Bani predstavovalo relatívne pestrú pospolitosť s majetkovými, sociálnymi, profesnými či národnostnými (jazykovými) rozdielmi medzi jednotlivými mešťanmi.²⁰ Podľa súpisu z roku 1829 žilo v Novej Bani a okolitých osadách dokopy 229 mešťanov a 286 želiarov.²¹

Samozrejme najtypickejšie pre dejiny stredovekej a novovekej Novej Bane je baníctvo. Novobanské baníctvo patrilo geograficky do stredoslovenskej dolnouhorskej banskej oblasti.²² Podnikanie Jozefa Entzlera z Gelnice v meste v rokoch 1773-1780 spôsobilo úpadok miestneho baníctva.²³ Po jeho smrti v roku 1780 prišli snahy obnoviť efektivitu baníctva v Novej Bani. Banským majstrom bol v tom období Ján Lill. Hlavný zreteľ ťažiarov bol kladený na banské závody (banské polia) Althandel, Himmelreich,

¹¹ ZREBENÝ, ref. 3, s. 181-182.

¹² Priezviská členov mestskej rady na tento rok taktiež dosvedčujú postupné oslabenie niekdajšej nemeckej dominancie v mestskej rade. V roku 1767 boli členmi napríklad: Holí (resp. Holý), Rusbaczký a Hlaváč. Dvaja členovia širšej mestskej rady, Elias Ertl a Mathias Polcz, boli analfabeti.

¹³ Zaujímavosťou je, že v tomto roku bol členom širšej mestskej rady (Exterioris Ordinis Senatus pariter Catholicus) aj sklársky majster (Magister vitriarius) Ignatius Sali/Schalý, ktorý reálne nemohol v Novej Bani tráviť veľa času, nakoľko od roku 1762 pôsobil v novej cisársko – kráľovskej sklenej hute v Sihle pri Brezne. Dejinami tejto sklárne sa venuje ŽILÁK, Ján. Sihla: *Dejiny obce, sklárne, parnej píly a potravinového družstva 1760 – 1951*. Kežmarok: ViViT, 2002, s. 7-13.

¹⁴ Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA BB), pracovisko Kremnica, fond Magistrát mesta Nová Baňa, súpis členov mestskej rady z roku 1767.

¹⁵ ZREBENÝ, ref. 3, s. 185.

¹⁶ ZREBENÝ, ref. 3, s. 188-189.

¹⁷ SOKOLOVSKÝ, ref. 9, s. 24.

¹⁸ ZREBENÝ, ref. 3, s. 191, 193.

¹⁹ HRDLIČKA, Josef. Mešťan. In BŮŽEK, Václav – KRÁL, Pavel (et al.): *Člověk českého raného novověku*. Praha: Argo, 2007, s. 139-141.

²⁰ Mešťan mohol byť členom mestskej rady. Mal svoje práva a v meste spravidla vlastnil určitý nehnuteľný majetok.

²¹ ZREBENÝ, ref. 3, s. 138.

²² TRENČAN, Ivan: Banské výplatné znaky v banskoštiavnickom banskom revíri. In HAAS KIANIČKA, Daniel (et al.): *Baníctvo a mincovníctvo v dejinách Slovenska*. Kremnica: Národná banka Slovenska – Múzeum mincí a medailí Kremnica, 2013, s. 58.

²³ ZREBENÝ, Alexander. Z dejín novobanského baníctva v rokoch 1780 – 1810. In *Zborník slovenského banského múzea*, 1983, roč. 11, s. 79.

Traja králi, Babbista a iné. V 80. rokoch začali ťažiarci pracovať v opustených štôlnach Ján z Kríža, František a Terézia. V roku 1783 vznikla nová vetracia šachta (šachta Narodenia Panny Márie) v poli Traja králi.²⁴ Neúspešná ťažba bola v štôlni Ján z Boha na Brehoch a štôlna sv. Duch bola v roku 1784 opustená.²⁵ Základy František a Terézia boli v rokoch 1791-1797 stratové.²⁶ V roku 1804 bol opustený aj závod Ján z Kríža, pretože jeho prevádzkovania bolo iba stratové.²⁷

V prvej polovici 90. rokov 18. storočia začali v Novej Bani stavať vodnú nádrž (tzv. tajch) predstavujúcu energetický zdroj pre banskú činnosť.²⁸ V roku 1792 na jej výstavbe robilo 92 robotníkov.²⁹ Denný plat robotníka sa pohyboval okolo 40 až 70 grajciarov. 18. júna 1792 zomrel na stavbe v dôsledku silného úrazu robotník Michal Bakoš, ďalší dvaja boli ťažko ranení.³⁰ Výdavky na stavbu nádrže sa v roku 1793 zvýšili. Stavba pokračovala aj v nasledujúcom roku, kedy bol tajch 13. novembra dostavaný.³¹ V rokoch 1795 - 1796 pracovalo v baniach skoro 170 banských robotníkov, v roku 1799 to bolo 177 robotníkov, v roku 1800 203 robotníkov, v rokoch 1801-1802 opäť menej ako dvesto, ale v roku 1803 už vyše 220.³²

Významné banské polia Althandel a Traja králi zaznamenali v rokoch 1788 -1793 zisk (pre mesto a erár) vyše 60 000 zlatých. Viac príjmov plynulo z Althandelu. Náklady naň v rokoch 1788 -1793 boli 60 000 zlatých 722 grajciarov. Príjmy z Althandelu³³ ale na ten čas činili niečo cez 148 000 zlatých.³⁴ Na druhej strane podnikanie súkromných ťažiarov v Novej Bani (vrátane Brehov a Rudna nad Hronom) bolo na prelome 18. a 19. storočia vo všeobecnosti stratové.³⁵ Celkovo možno považovať novobanské baníctvo ku koncu 18. storočia a začiatkom 19. storočia za nie veľmi úspešné, aj keď po 70. rokoch 18. storočia prišli snahy o jeho pozdvihnutie. Niektoré banské závody a ťažiarstvá síce zaznamenali určité zisky, ale viaceré boli stratové a niektoré boli v tomto období aj opustené. K tomu prispel aj zjavný nezáujem mestskej rady o baníctvo a z toho vyplývajúci zlý vzťah komorského grófa k novobanskej mestskej rade.³⁶ V rokoch 1810 - 1823 baníctvo ešte viac upadlo,³⁷ tak že sa banský erár musel snažiť v podstate o zachránenie miestneho baníctva.³⁸ Neskôr v 19. storočí až po definitívny zánik baníctva v Novej Bani v roku 1887 do miestneho baníctva investoval v prvom rade štát.³⁹

Zlé sociálno-ekonomické postavenie baníkov pretrvávalo až na výnimky počas celej druhej polovice 18. storočia. Mnoho baníkov bolo nútených živiť sa popri svojej baníckej robote aj poľnohospodárstvom, aby užívali rodiny. Nepracovali len na „svojom“, ale odchádzali pracovať aj mimo

²⁴ ZREBENÝ, ref. 3, s. 170-171.

²⁵ ZREBENÝ, ref. 23, s. 83.

²⁶ ZREBENÝ, ref. 23, s. 98, 104.

²⁷ ZREBENÝ, ref. 3, s. 176.

²⁸ HINDICKÝ, Jozef: Význam baníctva v hospodárskom živote Novej Bane za feudalizmu. In MARSINA, Richard: *Banské mestá na Slovensku*. Martin: Osveta, 1990, s. 129.

²⁹ ZREBENÝ, ref. 3, s. 171-172.

³⁰ ZREBENÝ, ref. 23, s. 93.

³¹ HINDICKÝ, ref. 28, s. 129; ZREBENÝ, ref. 23, s. 95.

³² ZREBENÝ, ref. 3, s. 174.

³³ Viaceré z pôvodných nemeckých názvov baní a banských závodov začali Slováci v Novej Bani postupom času nazývať svojimi prekladmi. Tak napríklad Althandel označovali ako Starý Handel. HINDICKÝ, Jozef: *Miestne a pomeštne názvy Novej Bane*. Nová Baňa: Mestský úrad Nová Baňa, 1992, s. 11.

³⁴ ZREBENÝ, ref. 23, s. 90.

³⁵ ZÁMORA-BALÁŽ et. al, ref. 7, s. 74.

³⁶ ZREBENÝ, ref. 3, s. 192.

³⁷ V noci z 28. na 29. mája roku 1810 silný dážď pretrhol hrádzu vodnej nádrže a bahno zaneslo časť šachty František. Od toho roku sa každoročne (až do roku 1869) konala na prvú nedeľu po 29. máji procesia z farského kostola Narodenia Panny Márie do kostola sv. Alžbety.

³⁸ ZREBENÝ, Alexander: Novobanské baníctvo v rokoch 1810-1887. In *Zborník slovenského banského múzea*, 1985, roč. 12, s. 101.

³⁹ HINDICKÝ, ref. 28, s. 129.

mesta na poľnohospodárske práce.⁴⁰ Jedna z možností, ako si baníci finančne pomáhali, bolo branie pôžičiek. Túto možnosť im poskytovala inštitúcia Bratských pokladníc (Bratské truhly či Bruderladen). Tie vznikli v stredoveku v banských mestách na pomoc baníkom. Výška úrokov pôžičiek banských robotníkov z novobanskej Bratskej pokladnice sa pohybovala okolo 6 %. V roku 1793 bolo takto zadlžených 124 baníkov.⁴¹ Bane ponúkali prácu okolo 150 až 250 baníkom.⁴² Nakoľko baníci vo všeobecnosti nedisponovali veľkým majetkom, ale boli skôr chudobní, patrili medzi želiarov. Do mestskej rady sa tak baníci dostávali skôr sporadicky. V mestskej rade zvykol bývať vyšší počet remeselníkov. Taktiež sa v tejto dobe členmi mestskej rady stali aj viacerí roľníci (sedliaci).⁴³

Rozvoj remeselnej výroby v Novej Bani nastal počas 18. storočia. V roku 1715 tu pracovalo 59 remeselníckych majstrov.⁴⁴ Súpis z roku 1720 naznačuje pokles počtu remeselníkov o 9 % v porovnaní s rokom 1715.⁴⁵ Remeselná výroba bola v 18. storočí silno koncentrovaná v blízkom Pukanci, kde pretrvávala aj počas 19. storočia.⁴⁶ V roku 1740 existovalo v Novej Bani 13 cechov.⁴⁷ Roku 1782 bolo v Novej Bani všetkých remeselníkov (vrátane tovarišov a učňov) spolu 251. Celkový počet obyvateľov Novej Bane v roku 1782 bol podľa sčítania 2932 osôb. Tak percentuálne 8,56 % obyvateľov boli remeselníci.⁴⁸ Mesto bolo koncom 18. a začiatkom 19. storočia remeselné centrum na Strednom Pohroní.⁴⁹ V Pukanci predstavovali v roku 1782 remeselníci až 16,18 % obyvateľstva a vo vzdialenejšej Banskej Bystrici až 23,76 %.⁵⁰

Roku 1796 pôsobilo v Novej Bani 152 remeselníckych majstrov, čo znamenalo pokles oproti roku 1782, kedy ich tu bolo 163.⁵¹ Roku 1796 bolo ale remeselníkov celkovo 254.⁵² Najväčšie zastúpenie mali súkenníci. Konkrétne v tomto roku boli v meste evidovaní 43 súkenníci, z čoho tridsiati boli majstri.⁵³ Početné zastúpenie mali aj čižmári, hrnčiari, krajčíri, kováči či klobučníci. V meste bolo šesť majstrov mlynárov, traja tovariši a jeden učeň.

Na prelome 18. a 19. storočia sa do Novej Bane prisťahovalo mnoho remeselníkov. V rokoch 1790 – 1813 ich do mesta prišlo vyše 115. Ich počet ale aj počas prvej tretiny 19. storočia stále stúpal. V roku 1829 bolo v Novej Bani už 196 remeselníckych majstrov. Medzi nimi boli vtedy najpočetnejší hrnčiari (45) a čižmári (29). Výrazne sa znížil počet tovarišov, v meste ich bolo roku 1829 len 19, pričom v roku 1796 ich bolo spolu 64.⁵⁴ Majstri, organizovaní v cechoch, vo všeobecnosti nemali radi nevyučených remeselníkov, ktorí pracovali samostatne a neboli členmi príslušného cechu. Takto prinútila mestská rada napríklad Tomáša Šaba z Brehov, aby si urobil skúšky a vstúpil do cechu.⁵⁵ Pre remeselníkov

⁴⁰ ZREBENÝ, Alexander: Hospodárske a sociálne postavenie baníkov v Novej Bani v 17. a 18. storočí. In *Zborník banského múzea*, 1977, roč. 8, s. 221.

⁴¹ ZREBENÝ, ref. 40, s. 222-224.

⁴² HINDICKÝ, ref. 28, s. 129; ZREBENÝ, ref. 3, s. 174.

⁴³ ZREBENÝ, ref. 3, s. 182-183.

⁴⁴ Súpis obyvateľov Novej Bane z roku 1715 je dostupný na internete: http://kep.adatbazisokonline.hu/apex/f?p=100:17:0:::17:P17_IMGP_FILE_NAME,P17_FILE_NAMES:N78_15_342.jpg;N78_15_343.jpg;N78_15_344.jpg;N78_15_345.jpg;N78_15_346.jpg;N78_15_347.jpg;N78_15_348.jpg;N78_15_349.jpg;N78_15_350.jpg;N78_15_351.jpg;N78_15_352.jpg;N78_15_353.jpg# [cit. dňa 13. 6. 2017].

⁴⁵ ZREBENÝ, ref. 5, s. 135.

⁴⁶ ZAMBOJ, Ján (et al.): *Pukanec*. Martin: Osveta, 1975, s. 153

⁴⁷ ZREBENÝ, ref. 3, s. 136.

⁴⁸ ŽUDEL, Juraj: Obyvateľstvo slobodných kráľovských banských miest na Slovensku v druhej polovici 18. a v prvej polovici 19. storočia. In MARSINA, Richard: *Banské mestá na Slovensku*. Martin: Osveta, 1990, s. 222.

⁴⁹ ZREBENÝ, ref. 5, s. 140-141.

⁵⁰ ŽUDEL, ref. 48, s. 222.

⁵¹ ZREBENÝ, ref. 5, s. 137, 140.

⁵² ZREBENÝ, ref. 5, s. 139.

⁵³ ZREBENÝ, ref. 5, s. 138.

⁵⁴ ZREBENÝ, ref. 5, s. 141.

⁵⁵ ZREBENÝ, ref. 5, s. 144.

pracujúcich s drevom, akými boli napríklad debnári, bolo brzdou baníctvo, pretože lesy boli primárne vyhradené pre baníctvo a hutníctvo. Tak sa Hlavný komorskogrófsky úrad celkom pochopiteľne snažil okolité lesy chrániť.⁵⁶

Remeselníci, ktorých nebolo veľa, neboli zoskupení v cechoch. Takými boli napríklad mäsiari či sklári (respektíve sklenári). Sklená huta v osade Stará Huta (spočiatku nazývaná Sklená Huta, Glashütte) existovala v rokoch 1630 – 1762.⁵⁷ Pristáhovali sa sem sklári so svojimi rodinami a vyrábali laboratórne sklo pre banské potreby v Banskej Štiavnici a Kremnici, ale aj duté a tabuľové sklo.⁵⁸ V roku 1692, keď farár Imrich Karas vyhotovil súpis⁵⁹ miestneho obyvateľstva, ktorý zapísal do matriky, bolo v osade 15 domov.⁶⁰ Po zániku sklárne niektorí sklári odišli do novozriadenej sklenej huty v Sihle alebo do Novej Huty pri Obyciach. Hlavný komorskogrófsky úrad chcel síce zlikvidovať celú osadu, to sa ale nakoniec nezrealizovalo. Zvyšné miestne obyvateľstvo sa preorientovalo na drevorubačstvo, uhliarstvo, výrobu dreveného kuchynského riadu, brezových metiel a roľníckeho náradia.⁶¹ Boli aj takí sklári, ktorí zo Starej Huty neodišli a zánik sklárne⁶² pre nich neznamenal rezignáciu na ich remeslo. Bud' sa stali priekupníkmi skla z Novej Huty alebo sa naďalej venovali sklárskej práci, a tak nezanevrelí na svoje remeslo. Príkladom sú „Glaser“ Jozef Schaly a Matej Nehnevaj.⁶³ Vo viacerých líniách potomkov Jozefa Schalyho sa viacerí z tejto širšej rodiny venovali sklárstvu v 19. storočí v Novej Bani. Tak napríklad Martin Schaly, pravnuke Jozefa Schalyho narodený v roku 1810.⁶⁴

Pre Novú Baňu bola v tomto období typická aj výroba mlynských kameňov. Mestská rada ale obmedzila ich výrobu tak, že s nimi mohli obchodovať od roku 1765 už len mešťania. Podľa štatútu o výrobe mlynských kameňov mohli byť kamenármi len mešťania. Miesto, kde v kameňolome tesali kameň, sa nazývalo kamenica. Každý mešťan si mohol s povolením mestskej rady zriadiť vlastnú kamenicu.⁶⁵

Ľudia na Štáloch sa venovali výrobe (strúhaniu) šindľov.⁶⁶ Viacerí štáľčania boli na prelome 18. a 19. storočia uhliarmi. Životná úroveň uhliarov bola síce nízka, napriek tomu v Novej Bani uhliarstvo zažilo v

⁵⁶ ZREBENÝ, ref. 5, s. 145.

⁵⁷ HLODÁK, Pavol – KRIŽANI, Július: *Krásy slovenského skla*. Kalinovo: Kermat, 2015, s. 14, 207.

⁵⁸ ŽILÁK, Ján – HLODÁK, Pavol: *Zrod a vývoj slovenského skla*. Sklárne stredného Slovenska. Kalinovo: Kermat, b.r., s. 111.

⁵⁹ V Starej Hute vtedy pracoval sklár Ján Novek (40 ročný) a jeho syn Ján Novek. Jeden z nich bol zaznamenaný v spomínanom súpise obyvateľstva Novej Bane z roku 1715 ako „Vitriarius“ (sklár/sklenár).

⁶⁰ Súpis z roku 1692 je dostupný na internete: <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTMZ-9HKC?i=370&wc=9P3B-RM3%3A107654301%2C163323601%2C163323602%2C950227301&cc=1554443> [cit. dňa 16. 6. 2017].

⁶¹ HINDICKÝ, ref. 28, s. 129; ŽILÁK, Ján – HLODÁK, Pavol, ref. 58, s. 112; ZREBENÝ, ref. 3, s. 155.

⁶² V druhej polovici 18. storočia vznikla v lesoch na západ od Novej Bane nová skláreň nazývaná Nemecká huta. Najstaršia písomná zmienka o nej pochádza z roku 1779. Sklári a ich rodiny, ktorí tu žili, ale patrili do farnosti Tekovské Nemce. V auguste 1788 uzavrelo panstvo vo Svätom Kríži dohodu o nájme huty so Zuzanou Valovičovou (Vallovics), ktorej prvý manžel bol Libor Schaly (1742-1786), syn sklárskeho majstra Ignáca Schalyho. V roku 1798 bolo v osade Nemecká Huta päť domov. V tomto období tu pracovali najmä sklári mena Petráš a Stuller (prípadne Ertl). Od apríla 1801 do konca roku 1803 bol majstrom a árendátorom v Nemeckej Hute Ján Schaly (syn Libora Schalyho a Zuzany Vallovicsovej). Tejto téme sa viac venuje ŽILÁK, Ján. Sklárne Banskobystrického biskupstva. In ŽILÁK, Ján – HRONČEK, Pavel (et al.): *Z histórie technicko-hospodárskeho využitia vodných tokov na strednom Pohroní*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2011, s. 5-10.

⁶³ ŠA BB, pracovisko Kremnica, fond Magistrát mesta Nová Baňa, účet z 16. 9. 1767 a 30. 10. 1767.

⁶⁴ Zmienku o tom, že pracoval ako sklár zaznamenal aj matrikár do matriky zomrelých, keď zomrel 22. 6. 1854 Martinov syn Ľudovít Schaly (nar. 1. 4. 1848). Matričný záznam je dostupný na internete: <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9TMG-J8F?i=114&wc=9PQM-W3X%3A107654301%2C163323601%2C163323602%2C163349601&cc=1554443> [cit. dňa 17. 6. 2017].

⁶⁵ PRANDA, Adam. Štatút o výrobe mlynských kameňov v Novej Bani z roku 1813. In Slovenský národopis, 1967, roč. 15, č. 2, s. 302-307.

⁶⁶ HINDICKÝ, ref. 28, s. 129.

2. polovici 18. storočia rozmach.⁶⁷ Taktiež v tejto dobe vzrástol záujem Novobančanov o ovocinárstvo, čo trvalo aj počas 19. a 20. storočia.⁶⁸ Podľa súpisu obyvateľstva z roku 1782 pracovalo v meste 312 ľudí ako nádenníci respektíve nádenničky (vykonávali rôzne práce, najmä robotníckeho charakteru, či ako pomocníci pri práci) a 258 sluhov a služok. V prepočte tvorili nádenníci a nádenničky 10,6 % aktívneho obyvateľstva.⁶⁹

Zaujímavé boli pomery v školstve v Novej Bani. Na učiteľov mestskej školy boli v 60. rokoch 18. storočia relatívne často dávanej sťažnosti za údajnú zlú prácu s mládežou. Niektorí sa dopustili aj určitých priestupkov (napríklad chovali loveckých psov v budove školy). Mestská rada, od ktorej boli učitelia závislí, sa k nim správala na zlej úrovni, preto bolo postavenie a životná úroveň učiteľov nízka. V roku 1797 mesto kúpilo dom po banskom majstrovi Ignácovi Halvaxovi a začali sa tieto priestory využívať na školské potreby.⁷⁰

Obyvateľstvo Novej Bane bolo v tomto období v prvom rade najmä rímsko-katolíckeho vierovyznania. Farárom bol od roku 1795 až do svojej smrti v júni 1844 kňaz Andrej Peťko (Petyko).⁷¹ Filiálka Brehy, ktorá patrila do farnosti Nová Baňa od roku 1784 prešla pod správu novozriadenej Tekovskobreznickej farnosti.⁷² V roku 1778 bola v Novej Bani postavená socha sv. Petra pri fare, v roku 1814 kaplnka na Starej Hute a v roku 1820 na kopci nad mestom kalvária.

Počas stavovských povstaní sa pozície Nemcov v stredoslovenských banských mestách začali oslabovať na úkor slovenského obyvateľstva.⁷³ Vzrast významu Slovákov v týchto oblastiach dokumentuje aj elaborát, ktorý v 40. rokoch 18. storočia zaslali Dvorskej komore banskobystriční Nemci. V ňom zdôrazňovali celoštátny význam baníctva a zásluhy Nemcov na ňom, a upozorňovali na vplyvné postavenie Slovákov, v ktorom videli nebezpečenstvo. Taktiež upozornili, že ak sa situácia nezmení, budú (Nemci) vytlačení aj z miest, kde si ešte udržiavali svoje pozície, teda z Banskej Bystrice, Kremnice a Banskej Štiavnice, pretože Slováci vraj vytlačili Nemcov z viacerých banských miest ako napríklad z Krupiny, Brezna, Ľubietovej či Novej Bane.⁷⁴ V skutočnosti v prvej polovici 18. storočia mali Nemci ešte značný vplyv na správu Novej Bane, aj keď predstavovali v meste menšinu.⁷⁵ Na prelome 18. a 19. storočia bolo ich postavenie už oslabené a v mestskej správe prevažovali Slováci.⁷⁶ O tom, že boli obyvatelia mesta a okolia hlavne Slováci, a teda že nehovorili nemecky, čiastočne svedčí aj Tereziánsky urbár písaný v jazyku ľudu.⁷⁷

Významným zdrojom pre poznanie dejín banského mesta Nová Baňa je rímskokatolícka cirkevná matrika novobanskej farnosti.⁷⁸ Najstaršia matrika pochádza z roku 1648. V roku 1797 bolo

⁶⁷ Viac z dejín uhliarstva v Novej Bani a okolí je dostupného na internete: <http://www.pohronskemuzeum.sk/publikc/novobanskiuhliari.pdf> [cit. dňa 18. 6. 2017].

⁶⁸ HINDICKÝ, Jozef: *Nová Baňa*. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1962, s. 5; HINDICKÝ, ref. 28, s. 129.

⁶⁹ ŽUDEL, ref. 48, s. 222.

⁷⁰ ZREBENÝ, ref. 3, s. 195-196.

⁷¹ Kňaz Andrej Peťko zomrel ako 83 ročný 20. júna 1844. Matričný záznam je dostupný na internete: <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9TMG-VM9?i=15&wc=9PQM-W3X%3A107654301%2C163323601%2C163323602%2C163349601&cc=1554443> [cit. dňa 18. 6. 2017].

⁷² V roku 1811 sa aj Brehy stali samostatnou farnosťou.

⁷³ VOZÁR, Jozef. Národnostné pomery v stredoslovenských banských mestách v období neskorého feudalizmu. In MARSINA, Richard. *Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918*. Martin: Osveta, 1984, s. 193.

⁷⁴ VOZÁR, ref. 73, s. 195.

⁷⁵ ZREBENÝ, ref. 3, s. 180.

⁷⁶ ZREBENÝ, ref. 3, s. 193.

⁷⁷ Tereziánsky urbár Brehov je dostupný na internete: <https://archives.hungaricana.hu/en/urberi/view/bars-magospart/?document=1&pg=0&bbox=-1968%2C-3955%2C4468%2C-148> [cit. dňa 20. 6. 2017].

⁷⁸ Matrika pokrstených z rokov 1789-1808, matrika zomrelých z rokov 1793-1843 a matrika sobášených z rokov 1733-1843 je dostupná na internete: <https://familysearch.org/search/image/index?owc=9P3B-RMS%3A107654301%2C163323601%2C163323602%3Fcc%3D1554443> [cit. dňa 21. 6. 2017].

pokrstených 207 detí. V matrike pokrstených bol uvedený dátum krstu, meno vysluhovateľa (duchovného) sviatosti krstu, mená pokrsteného, rodičov a krstných rodičov pokrsteného, vierovyznanie (rodičov) a miesto bydliska (resp. pôvodu). Väčšina rodičov pokrstených detí žila, samozrejme, v meste. Roku 1797 bolo 10 pokrstených zo Starej Huty (v matrike označovaná ako Hutta alebo antiqua Hutta) a päť z Bukoviny.⁷⁹ V tomto období sa v matrike začínajú novobanské Štále v latinsky písanej matrike okrem častého Horreis označovať aj ako Stall, Staly a podobne. V tento rok boli najčastejšie mená krstných chlapcov: Ján (19 ako Ján a dvaja dostali ako patróna konkrétne „Jána Nepomuckého“), Jozef (16), Štefan (14), Michal (7), Ignác (7), Ján Baptista (7), František (6), Tomáš (5). U dievčat boli najčastejšie mená Mária, Anna, Katarína, Veronika a Zuzana. Dve pokrstené dievčatá boli narodené nelegitímne. V matrike je v tom prípade zaznamenaná len matka dieťaťa. V roku 1797 bolo narodených a pokrstených v Novej Bani 40 dvojčiek (20 párov).

V roku 1798 bolo pokrstených 168 detí a zosobášených 31 párov. Z nich boli 3 mladomanželské dvojice zo Starej Huty a jedna z Bukoviny. Naproti tomu bolo v roku 1797 zosobášených 64 párov a neskôr v roku 1799 29 párov a v roku 1800 iba 20 párov. Na rok 1798 matrika zomrelých eviduje 106 úmrtí. V tom roku najstarší zomrelý bol Casparus (Gašpar) Poljak, ktorý zomrel v júni ako 85 ročný. Najčastejšie priezviská⁸⁰ v Novej Bani na Prelome 18. a 19. storočia boli: Budinský, Tencer, Wolf, Valo (Vallo), Vozár, Saly (Schaly), Kopernický, Bartoš, Rafaj, Polc, Psotka, Medved', Mihál, Lauko, Král, Hric, Bury, Benč, Tužinský, Brodzianský, Žarnovičan, Boroš, Müller, Mucha alebo Suchý. Medzi významné osobnosti tohto obdobia pochádzajúce z Novej Bane patria hudobný skladateľ Anton Július Hiray (1770 - 1842), kanonik, profesor a spisovateľ Jozef Orgler (1772 - 1829) či kanonik, pedagóg a spisovateľ Jozef Janovský (1730 - 1794).⁸¹

(Recenzent: Mgr. Ján Jakubej, PhD.)

⁷⁹ Značnú časť obyvateľstva Bukoviny, tvorili prisťahovalci zo Starej Huty. Osada Bukovina vznikla na začiatku 18. storočia na odlesnenom území južne od Starej Huty. Ťažilo sa tu bukové drevo pre potreby sklárne. V roku 1829 na Bukovine stálo 20 domov. PETRÁŠ, Vincent. *Nemecká Huta (Ľnovecká Huta). Skláři a sklárske okolie v 17. až 19. storočí*. Levice: Tekovské múzeum, 1995, s. 16-17, 28-29.

⁸⁰ Zoznam narodených v rokoch 1789 – 1843 spísal v prvej polovici 20. storočia kňaz Rudolf Rusko (1868 - 1951) z Krupky. Dokument je dostupný na internete: <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GT9M-RZ9?i=2&wc=9PQM-GP2%3A107654301%2C163323601%2C163323602%2C163355701&cc=1554443> [cit. dňa 21. 6. 2017].

⁸¹ MADUDOVÁ, Alžbeta. Žili a tvorili v Novej Bani. Kremnica: Banskobystrický samosprávny kraj - Knižnica Jána Kollára v Kremnici, 2007, s. 12, 18, 20; MEDVEĎ, Imrich. Jozef Janovský a 225 rokov rímskokatolíckeho kostola na Brehoch. Tlmače: Obecný úrad Brehy, 2011, s. 7-15.

ŠTÚROVCI V KOLEKTÍVNEJ PAMÄTI MESTA LEVOČA

Bc. Patrícia Molnárová

Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

Popularita problematiky kolektívnej pamäti je stále aktuálnejšou témou, ktorá je predmetom výskumného zamerania mnohých historikov. Definovať historickú pamäť nie je jednoduché a definície aj interpretácie sa rôznia. Milan Hlavačka vychádzajúc z interpretácie Pierra Noru vníma historickú pamäť okrem iného ako politickú záležitosť, pričom zdôrazňuje jej výrazný vplyv na spoločnosť a jej správanie. Základným princípom ostáva, že historická pamäť nastupuje tam, kde končí pamäť jednotlivca a jej účelom je pripomínať udalosti a momenty z histórie, ktoré by inak ostali zabudnuté. Využívaním historickej pamäti dochádza k aktualizácii, k rekonštrukcii minulosti a k jej sprítomňovaniu. Aktualizačnú funkciu plnia rovnako aj miesta pamäti, ktoré odkazujú na významné osobnosti i udalosti, ktoré spoločnosť zhodnotila ako hodné zapamätania a boli im vybudované pamätníky, pamätné tabule a iné pripomienky ich existencie a činnosti. Na druhej strane však aj historická pamäť podlieha selekcii na základe vysokého stupňa subjektivity. Je možné diferencovať historickú pamäť oficiálnu a neoficiálnu.¹

Nasledujúci príspevok sa zameriava na predstaviteľov štúrovskej generácie a na spôsob, akým sa zapísali do historickej pamäti mesta Levoča. Levoča je primárne spájaná s evanjelickým lýceom, na ktorom pôsobili bratislavskí študenti po zosadení Ľudovíta Štúra z katedry. Napriek tomu, že sám Štúr mesto nikdy nenavštívil, ani v ňom nepôsobil, jeho žiaci zanechali stopu v regionálnej pamäti aj histórii, ktorá je dodnes zaznamenaná formou pamätníkov a pamätných miest.

PÔSOBENIE ŠTÚROVCOV V LEVOČI

Príchod bratislavských študentov do Levoče je spájaný s rokom 1844, pričom najvýznamnejším predstaviteľom štúrovskej generácie, ktorý v Levoči pôsobil bol Janko Francisci, neskôr s umeleckým menom Rimavský. Bolo to obdobie významného rastu mesta v oblasti školstva aj kultúry, čo dokladá Ivan Chalupecký v publikácii *Dejiny Levoče* takto: „V posledných dvoch desaťročiach prvej polovice 19. storočia vystupuje Levoča ako nositeľka národných tradícií. Ako mesto so silným slovenským národným hnutím, ako mesto, v ktorom pôsobí Ján Francisci a štúrovci vôbec.“²

O Levoči ako kultúrnom a slovenskom národnom centre v 19. storočí písal vo svojom cestopise Bohuš Nosák, celým menom Bohuslav Timotej Ignác Nosák, známy pod literárnym pseudonymom Nezabudov. Bol to slovenský spisovateľ a prekladateľ pochádzajúci z Tisovca. Počas štúdií pôsobil okrem iného aj na evanjelickom lýceu v Levoči. Zo svojich ciest po Slovensku zostavil dva cestopisy, ktoré boli uverejnené v Orle tatranskom, kde bol spoluredaktorom, rovnako ako pôsobil aj v *Slovenských národných novinách* s Ľudovítom Štúrom. V cestopise s názvom *Spomienky potiské* opisuje Nosák stručnú históriu Levoče, jej historické centrum s najvýznamnejšími pamiatkami, ale samostatnú pozornosť venuje evanjelickému lýceu: „...ev. lýceum čo do stavby je veľmi chatrné, nie však čo sa týka chýru. [...] Že sme my Slovania takmer najväčšiu účasť mali v rozširovaní osvety medzi Spišiakmi a obyvateľmi okolitých stolíc, to nikto zatajiť nemôže, lebo mu slovanské mená bývalých profesorov

¹ HLAVAČKA, Milan: Miesta pamäti a jejich „místo“ v historickom a spoločenskom „provozu“. In: *Pamät miest, udalostí a osobností. Historie jako identita a manipulace*. Praha, 2011, s. 10-21.

² CHALUPECKÝ, Ivan: *Dejiny Levoče 2*. Košice :Východoslovenské vydavateľstvo, 1975, s. 99.

*levočského lýcea až veľmi do očí bijú.*³ Medzi menami, ktoré Nosák uvádza sú napríklad Ján Milý, Ján Miska, Albert Slický, Eliáš Vlček, Ján Haško, Jozef Skřivánek a ďalší.

Levočské evanjelické lýceum bolo významným centrom slovenského národného diania, kultúry a vzdelania. Výrazným spôsobom sa o to pričinil profesor Michal Hlaváček, ktorý pôsobil na lýceu v rokoch 1832 – 1854. Po príchode z Bratislavy do Levoče založil dňa 26. septembra 1832 samovzdelávaci spolok pre študentov pod názvom Spoločnosť československá. Bol to podnet, ktorý získal už počas pôsobenia na bratislavskom lýceu, kde bol predsedom rovnomeného spolku v rokoch 1830 – 1832. Rovnako inicioval vydávanie almanachu *Jitřenka* založenom v roku 1840, v ktorom boli publikované najlepšie básnické i prozaické diela jeho žiakov.⁴

Pamiatkou na pôsobenie profesora Michala Hlaváčka v Levoči je jeho náhrobok nachádzajúci sa na starom evanjelickom cintoríne. Podľa opisu v zozname NKP v meste je vytvorený z bieleho mramoru a umiestnený na západnej strane hrobového miesta, s rámom z umelého kameňa. Tvarom zodpovedá plochej doske, pričom nápis na ňom je v maďarskom jazyku. V preklade do slovenčiny je na ňom uvedený nasledovný text: *Laura Hlaváčková / rod. Kupetzová / 16. 08. 1814 †03. 03. 1890 / Michal Hlaváček / profesor na ev. vyššom gymnáziu, farár a dekan teológie / 18. 07. 1803 †18. 12. 1885.*⁵

Vzhľadom na uvedené predpoklady a možnosti ďalšieho rozvíjania tak materinského jazyka, ako aj slovenského národného hnutia si bratislavskí študenti po zosadení Ľudovíta Štúra vybrali ako miesto ďalšieho štúdia práve levočské evanjelické lýceum. O ich príchode do mesta v roku 1844 spojenom so slávnostným privítaním dňa 19. marca písala levočská archivárka Agnes Žifčáková. K študentom, ktorí prišli do Levoče patrili Ľudovít Babilon, Ľudovít Gáber, Ľudovít Augustín Gál, Karol Drahotín Hrenčík, Ľudovít Reuss, Eduard Škultéty, Samuel Štefanovič, Mikuláš Dohnány, Karol Hájiček, Peter Kellner, Ondrej Klimo, Michal Kolpasky, Gustáv Koričánsky, Janko Král', Janko Kučera, Janko Matúška, Daniel Minich a Samuel Štúr.⁶

Okrem menovaných študentov, pôsobili na levočskom lýcea aj ďalšie významné osobnosti slovenského národného hnutia či literárne činní spisovatelia. Patrili k nim už uvedený Ján Francisci-Rimavský, Pavol Dobšinský, Ján Chalupka, Samuel Hroboň alebo Ján Maróthy.⁷

Činnosť lýcea, jeho spolkov i spôsobu vyučovania na ňom opisuje Nosák vo svojom cestopise. Jeho súčasťou je niekoľko listov zameriavajúcich sa na opis pomerov verejného života v Levoči. Uvedený list nepochádza z jeho pera, ale od jedného z jeho priateľov, ktorého Nosák bližšie neoznačuje. Prvé riadky opisujú profesora Michala Hlaváčka, ktorý prednášal poetiku a estetiku a následne aj Jána Pavla Tomášeka, profesora latinčiny. V predposlednom odseku listu je zmienka aj o aktivite Ústavu reči a literatúry československej: *„A o slovenskom Ústave čo Vám napísať? Odkedy toľké kriky a buly okolitého všeobecného zboru naň zaduneli – po mnohých bojoch utiahol sa a miesto neho nastali cvičenia homilitické. Mládež naša ale čo zameškala robiť verejne, doháňa súkromne, a mnohá utešená nádej pre nás tuná vzrastá.*⁸

Pôsobenie štúrovskej generácie v Levoči bolo primárne späté s inštitúciou evanjelického lýcea, ktorému dominovala osobnosť Jána Francisciho-Rimavského. Francisci prišiel do Levoče neskôr než

³ NOSÁK, Bohuš: Spomienky potiské. In: ELIÁŠ, Michal (zost.): *Z cestovných denníkov štúrovcov*. Martin : Vydavateľstvo Matica slovenskej, 2010, s. 40.

⁴ Heslo: Michal Hlaváček. In: *Slovenský biografický slovník II. Zväzok*. Martin : Matica slovenská, 1987, s. 335. Pozri tiež: Michal Hlaváček. Dostupné a internete: <http://ik.levoca.eu/osobnosti-mesta-levoca/> [cit. dňa 23. 2. 2017].

⁵ URBANOVÁ, Norma (et. al): *Národné kultúrne pamiatky. Levoča*. Bratislava : Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2016, s. 631.

⁶ ŽIFČÁKOVÁ, Agnes: Štúrovske študentské stredisko v Levoči. In: *Korzár*, 29. marec 2001. Dostupné na internete: <https://korzar.sme.sk/c/4703231/sturovske-studentske-stredisko-v-levoci.html> [cit. dňa 23. 2. 2017].

⁷ Evanjelické lýceum. Dostupné na internete: <http://ecavle.sk/dedicstvo-evanjelickej-cirkvi/lyceum/> [cit. dňa 23. 2. 2017].

⁸ NOSÁK, Spomienky potiské. In: ELIÁŠ, *Z cestovných denníkov štúrovcov*, s. 42.

bratislavskí študenti – dňa 29. mája 1844. Na základe príhovoru Michala M. Hodžu a Jozefa M. Hurbana sa stal zástupcom profesora Hlaváčka, avšak už koncom roka 1844 sa musel svojej pozície pre nepriateľstvo a intrigy vyšších kruhov vzdať a podobne ako Štúr sa stiahol⁹ k neverejným prednáškam a aktivitám s levočskými študentmi.¹⁰

Z dôvodu najvýraznejšej aktivity sa Francisci v pamäti mesta zachoval viac ako jeho súčasníci zo štúrovskej generácie. V súčasnosti je podľa neho pomenované Gymnázium Janka Francisciho-Rimavského a jedna z ulíc na Sídlsku Západ. Napriek tomu, že Ľudovít Štúr v Levoči nikdy nepôsobil jeho študenti a nasledovníci zasiahli do dejín mesta a ako ich mentor (i keď fyzicky neprítomný) ostal v pamäti Levočanov vďaka pamätníku a soche umiestnenej na námestí Majstra Pavla. Rovnako ako v prípade Jána Francisciho, je podľa Štúra pomenovaná jedna z levočských ulíc. Štúrovcom všeobecne je venovaná pamätná tabuľa umiestnená na budove bývalého evanjelického lýcea. Podľa niekoľkých ďalších osobností, menovite profesora Michala Hlaváčka a Jána Bottu sú taktiež pomenované súčasné ulice.

Gymnázium Janka Francisciho-Rimavského

Pôsobenie Jána Francisciho v Levoči je primárne spájané s oblasťou školstva, čo sa prejavilo aj v spôsobe jeho zachovania sa v pamäti mesta. Už do prvej polovice 20. storočia spadá študentský spolok nesúci jeho meno. Bol to Samovzdelávací krúžok Janka Francisciho, ktorý bol založený v školskom roku 1921/22 na Československom štátnom reálnom gymnáziu. Jeho aktivity sa zameriavali predovšetkým na rozvíjanie kultúrnej činnosti.¹¹

V súčasnosti sa osobnosť J. Francisciho zachovala v historickej pamäti v podobe pomenovania štátneho gymnázia, ktoré nesie jeho meno. Gymnázium Janka Francisciho-Rimavského¹² sa nachádza v historickom centre mesta v budove, ktorá je v Ústrednom zozname pamiatkového fondu Slovenskej republiky zapísaná ako národná kultúrna pamiatka.

Dejinám levočského gymnázia sa detailne venoval regionálny historik Ivan Chalupecký, ktorý pri príležitosti stého jubilea školy v roku 2013 napísal ako prednášku k dejinám ako stredného školstva v Levoči, tak aj samotného gymnázia. Gymnázium v Levoči má dlhú tradíciu siahajúcu až do roku 1672, keď v Levoči pôsobilo lýceum a paralelne s ním aj jezuitské gymnázium. To je považované za predchodcu dnešnej školy. V priebehu 18. storočia prešlo gymnázium viacerými zmenami v oblasti organizácie a riadenia, ale stále si zachovávalo status jednej z najlepších stredných škôl na Slovensku. Počas nasledujúceho 19. storočia došlo niekoľkokrát k zmene jeho názvu, primárne kvôli premenám v štátnej a teda aj školskej politike krajiny. V roku 1852 znel celý názov ako osemtriedne Cisársko-kráľovské štátne gymnázium v Levoči. V období neoabsolutizmu sa označoval aj ako C. k. katolícke štátne gymnázium v Levoči. Patrílo medzi slovenské školy, kde sa slovenčina vyučovala ako povinný predmet. Dôvodom bol príchod nových profesorov z Čiech a Moravy v roku 1851, ktorí neovládali maďarčinu. Vyučovacím jazykom sa preto stala nemčina, čeština a slovenčina. Českí profesori boli prepustení na základe nariadenia Miestodržiteľskej rady dňa 21. októbra 1861 a ich nahradenie maďarskými vyučujúcimi sa prejavilo aj vo vyučovacom jazyku, ktorému začala dominovať maďarčina. Snahy o

⁹ Centrom slovenských študentov sa od roku 1845 stala budova Probstnerovho domu na Mäsiarskej ulici, kde bol Francisci aj ubytovaný. Podľa: JACKOVÁ, Antónia (zost.): *Pamiatková rezervácia Levoča*. Levoča, 2006-2007, s. 29. Dostupné na internete: https://www.pamiatky.sk/Content/ZASADY/Levoca/PR-Levoca-011_Text.pdf [cit. dňa 23. 2. 2017].

¹⁰ ČEPAN, Oskár: Ján Francisci – organizátor levočskej mládeže. In: AMBRUŠ, Jozef (ed.): *Literárne postavy Gemera* 3. Martin :Osveta, 1980, s. 16.

¹¹ CHALUPECKÝ, *Dejiny Levoče* 2, s. 242.

¹² Bližšie informácie k súčasnému profilu školy sú dostupné na internetovej stránke školy: <http://gymjfrle.edupage.org/text21/?> [cit. dňa 24. 2. 2017].

opätovné presadenie slovenského jazyka ostali neúspešné. V roku 1867 došlo k ďalšiemu premenovaniu školy, a to na Levočské kráľovské katolícke vyššie gymnázium. Prívlastok katolícke vyplýval zo spôsobu financovania, prostriedky pochádzali z náboženského fondu.¹³

V súčasnej secesnej budove sídli gymnázium od roku 1913, keďže predchádzajúca stará budova kláštora minoritov začala byť na prelome 19. a 20. storočia považovaná za nevyhovujúcu a nedostačujúcu pre potreby strednej školy. Z iniciatívy vtedajšieho riaditeľa Eleka Kalmára (riaditeľom od roku 1903) sa pristúpilo k stavbe nových priestorov. Architekti Alfréd Hajós a Ján Villányi vypracovali v roku 1910 projekt a po vyvlastnení niekoľkých domov vo vybranej lokalite sa začalo so stavbou. Dňa 1. septembra 1913 bola budova školy dokončená a vyučovanie začalo o niekoľko dní neskôr 4. septembra. Už v októbri 1914 však boli priestory školy obsadené armádou.¹⁴

Na pôde Gymnázia Janka Francisciho-Rimavského sa v dňoch 6. — 7. mája 1977 uskutočnila tiež vedecká konferencia zameraná na osobnosť, činnosť a dielo Jána Francisciho.¹⁵ S odbornými príspevkami vystúpili autori a vedci z oblasti histórie, lingvistiky aj literatúry akými boli Jozef Ambruš, Edmund Hleba, Oskár Čepan, Vladimír Mináč či Milan Pišút. Jednotlivé príspevky zobrazovali Francisciho ako aktívneho organizátora spoločenského života, reflektovali jeho aktivity pri práci s mládežou, v oblasti školstva alebo kultúry. Do popredia vystúpila jeho literárna činnosť v čase slovenského literárneho romantizmu, ale aj prínos v oblasti ľudovej slovesnosti. Iné príspevky reflektovali jeho osobné aj pracovné vzťahy so spolupracovníkmi a predstaviteľmi štúrovskej generácie. Okrem zložitého vzťahu so samotným Ľudovítom Štúrom išlo napríklad aj o kontakty s priateľom a spisovateľom Samom Bohdanom Hroboňom.

V 20. storočí opäť došlo niekoľkokrát k zmene názvu školy na základe meniacich sa politických režimov¹⁶, kým sa od roku 1988 ustálil názov v súčasnej podobe ako Gymnázium Janka Francisciho-Rimavského. Sám Francisci sa počas svojho života a pôsobenia v Levoči osobne nijakým spôsobom nespájal so súčasným gymnáziom. Nepôsobil ani na predchádzajúcom gymnáziu, ktoré v čase jeho pobytu v meste fungovalo pod iným názvom a v odlišných priestoroch. Napriek tomu je možné ho v rámci dejín Levoče považovať za významného dejateľa, ktorý sa angažoval ako v oblasti politiky, kultúry, literatúry a jazyka, tak aj školstva. Z uvedeného dôvodu je príhodné, že jeho meno a činnosť v Levoči do súčasnosti pripomína práve vzdelávacia inštitúcia.

Pomník a socha Ľudovíta Štúra

Hoci Ľudovít Štúr nikdy priamo v Levoči nepôsobil, ani mesto nenavštívil, v centre historického námestia stojí jeho socha. Nachádza sa v parku oproti bývalému malému župnému domu. V jeho budove dnes sídli Špecializované pracovisko Spišského archívu. Skôr než bola na tomto mieste postavená socha významného slovenského národovca 19. storočia, stál tu pamätník pripomínajúci inú udalosť z dejín 19. Storočia.

Išlo o sochu honvéda, ktorej vyhotovenie a umiestnenie spôsobilo v spoločnosti mesta značné diskusie označované ako „*spor o umiestnenie sochy honvéda*“.¹⁷ Socha znázorňujúca príslušníka

¹³ CHALUPECKÝ, Ivan: *Z dejín stredného školstva a jubilujúceho gymnázia v Levoči*. [Prednáška]. Dostupná na internetovej stránke: <http://gymjfrle.edupage.org/text15/?> [cit. dňa 24. 2. 2017].

¹⁴ CHALUPECKÝ, *Dejiny Levoče* 2, s. 158-159.

¹⁵ Výstupom z vedeckej konferencie bola publikácia: AMBRUŠ, Jozef (ed.): *Literárne postavy Gemera* 3. Martin : Osveta, 1980. 163 s.

¹⁶ Názvy školy sa v jednotlivých rokoch menili nasledovne: 1919 — Československé štátne reálne gymnázium dr. Šrobára; 1938 — Štátne slovenské reálne gymnázium; 1940 — Rímskokatolícke biskupské slovenské gymnázium; 1944/1945 — Štátne gymnázium v Levoči; 1949 — Gymnázium a učiteľská akadémia v Levoči; 1953/1954 — Jedenásťročná stredná škola; 1961/1962 — Stredná všeobecnovzdelávacia škola; 1969 — Gymnázium v Levoči. Podľa: CHALUPECKÝ, *Z dejín stredného školstva...* [Prednáška].

¹⁷ CHALUPECKÝ, *Dejiny Levoče* 2, s. 42.

revolučnej domobrany v rokoch 1848/49 pochádzala z dielne Jozefa Neuschla,¹⁸ umelca z Banskej Hodruše. Socha vznikla z iniciatívy Spišského honvédskeho spolku a pôvodný zámer iniciátorov bol umiestniť ju na Branisku, kde sa dňa 5. februára 1849 uskutočnila bitka o priesmyk Branisko. Začiatkom roku 1871 sa začala odlievať z bronzu v Prakovicích na náklad majiteľa železiarne Ladislava Csákyho. Po vyhotovení sochy vznikli spory o jej umiestnenie,¹⁹ po vyriešení ktorých bola socha slávnostne odhalená dňa 21. mája 1867.²⁰

Elena Mannová v štúdiu pod názvom *Slovenský Norimberg a malá Moskva — Symbolické premeny obrazu Levoče*²¹ píše o oslavách a tradíciách spojených s týmto pamätným miestom. Konali sa tu fakľové sprievody pri príležitosti slávania 15. marca, kládli sa vence so stuhami v maďarských národných farbách, prednášali sa prejavy, spievali hymny. Význam pamätného miesta pretrval až do začiatku 20. storočia, keď na tomto mieste v novembri 1918 prisahala miestna posádka vernosť Uhorskému kráľovstvu.

Socha honvéda sa v meste zachovala do zániku monarchie, keď bola nakrátko kvôli eliminácii možných vášní a monarchistických prejavov prekrytá debnením. Tomáš Kowalski uvádza, že „*ani tak v noci z 11. na 12. augusta 1919 neunikol [honvédskeho monumentu] zničeniu príslušníkmi vojenskej sokolskej jednotky.*”²² Zdemolovanie pomníka bolo v meste vnímané veľmi emotívne. Tento fakt vychádzal z národnostného rozloženia mestského obyvateľstva, ktorého značnú časť tvorili Maďari a Nemci. Zničený pomník bol následne istý čas zdobený kvetmi, čečinou, spievali sa pri ňom maďarské hymnické piesne. Medzi obyvateľstvom i mladými študentmi v meste dokonca kolovali fámy, že „*zbúranie pomníka je signálom k masakrovaniu Nemcov a Maďarov.*”²³ To, čo z pôvodného pamätníka napokon zvýšilo, dnes tvorí súčasť pamätníka Ľudovíta Štúra. Ide najmä o stupňovitý podstavec, na ktorom stojí jeho socha.

Pamätník Ľudovítovi Štúrovi bol v Levoči odhalený v rámci Týždňa štúrových osláv 25. – 30. októbra 1949 pri príležitosti 31. výročia vzniku ČSR a 134. narodením Ľ. Štúra. Podobu levočského monumentu vytvoril akademický sochár František Gibala (1912 – 1987) z bieleho spišského travertínu, ktorý dodáva soche regionálny aspekt.²⁴

¹⁸ Jozef Neuschl patril k profesionálnym sochárom a od roku 1853 žil aj tvoril v Levoči. Jeho meno sa v publikáciách vyskytuje v rôznych podobách. Vlastným menom sa volal Struhár, ale v maďarskom prostredí vystupoval pod priezviskom Faragó. Túto podobu jeho mena uvádza aj Ivan Chalupecký. Pozri: CHALUPECKÝ, *Dejiny Levoče* 2, s. 42. Tiež: KOWALSKI, Tomáš: Ľudovít Štúr vo výtvarných pamiatkach. In: *Monument revue*, roč. 5, č. 1, 2016, s. 65.

¹⁹ Pôvodný zámer umiestnenia sochy na Branisku sa zdal nevyhovujúcim z dôvodu klimatických podmienok, ktoré by na umelecké dielo vplývali negatívne. Na druhej strane stál argument poukazujúci na úpadok významu cesty cez Branisko po dokončení trate Košice — Bohumín. Spor sa mal vyriešiť umiestnením sochy v Levoči, za čo sa zasadzovalo čoraz viac hlasov, a k čomu sa pridal aj honvédskeho spolok v roku 1874. Socha bola umiestnená na mieste ozdobnej studne v centre mesta. Stála na podstavci z čierneho oravického mramoru, ktorý zakúpilo mesto.

²⁰ CHALUPECKÝ, *Dejiny Levoče* 2, s. 42-43.

²¹ MANNOVÁ, Elena: Slovenský Norimberg a malá Moskva. Symbolické premeny obrazu Levoče. In: *OS Fórum občianskej spoločnosti*, 2006, 1 - 2, s. 158.

²² KOWALSKI, Ľudovít Štúr vo výtvarných pamiatkach, s. 65.

²³ MANNOVÁ, Slovenský Norimberg..., s. 158.

²⁴ Autor tvoriaci pod umeleckým menom Fraňo Gibala sa narodil 5. apríla v Krajnej Pol'ane v okrese Svidník. Študoval na Štátnej priemyselnej škole kameňo-sochárskej v Horíciach a neskôr na Akadémii výtvarných umení v Prahe. Absolvoval študijný pobyt v Paríži na po návrate na Slovensko pôsobil ako profesor v Prešove a Bratislave. V rámci svojho umeleckého zamerania pracoval na dielach profánneho aj sakrálneho charakteru. Jeho sochárske podobiť sa vyznačovali lyrizmom a slohovou disciplínou. Okrem sochy Ľudovíta Štúra vytvoril ďalšie sochy a súsošia umiestnené v Poprade, Bratislave, Trenčíne, Svidníku, Bratislave a v iných mestách. Podľa internetovej stránky Podtatranského múzea v Poprade: http://www.muzeumpp.sk/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=48&Itemid=91&lang=sk [cit. dňa 25. 2. 2017].

Štúr je zobrazený ako učenec a mysliteľ vo vzpriamennom postoji a s vyrovnaným výrazom v tvári. Súpis NKP v Levoči uvádza, že socha národného buditeľa je zobrazená vo vzpriamenej pozícii s miernym nakročením a prekříženými rukami, v ktorých drží knihu. Štúr je na soche vyobrazený prostovlasý a v charakteristickom dobovom oblečení s vestou a dlhým plášťom prehodeným cez plec. ²⁵ K postoju, v ktorom je Štúr zachytený a aj k celkovému dojmu sochy, sa vyjadril aj Kowalski, pričom poukazuje na spôsob stvárnenia argumentuje, že podobný pomník by bolo vhodnejšie umiestniť v Modre: „*Táto poloha mohla byť vhodnejšia pre Modru, kde Štúr žil v porevolučnom období a venoval sa intenzívnej literárnej činnosti.*” ²⁶

Ľudovít Štúr nikdy Levoču priamo nenavštívil ani v nej nepôsobil. Za jediný výrazný odkaz pre mesto počas jeho života môže byť považovaný príchod jeho študentov z Bratislavy na evanjelické lýceum. K epizodickému účinkovaniu slovenského národovca v spišskom regióne možno zaradiť prejav, ktorý predniesol v Spišskom Podhradí okolo polovice februára 1849. Pochopenie prejavu i ďalšiu komunikáciu s prítomným ľudom komplikovala odlišnosť Štúrovho nárečia, ktorému spišský ľud nerozumel. Ako uvádza Kowalski „*svoju úlohu zohrala aj maďarónska propaganda o údajnom Štúrovom evanjelickom kňazstve. Jej rozšírenie odvrátilo záujem a spôsobilo rozchod obecnstva.*” ²⁷

Pri príležitosti 200. výročia narodenia Ľudovíta Štúra bol jeho pamätník v Levoči v roku 2015 reštaurovaný. Reštaurátorské práce uskutočnil oblasťný reštaurátorský ateliér v Levoči. ²⁸

Pamätná tabuľa štúrovcov

Štúrovcom ako skupine či ucelenej jednotke v rámci levočskej spoločnosti je venovaná pamätná tabuľa pripomínajúca ich pôsobenie v meste. Je umiestnená na stene domu bývalého evanjelického lýcea. Takzvaný Hainov dom na námestí Majstra Pavla 40 dnes patrí pobočke Slovenského národného múzea a sídli tam Spišské múzeum so stálou expozíciou venovanou výtvarnej kultúre na Spiši. Objekt Hainovho domu, rovnako ako pamätná tabuľa dedikovaná štúrovcom sú zaradené medzi národné kultúrne pamiatky. Na tabuli je uvedený nasledovný text:

Hainov dom · Neskoršie evanjelické lýceum známe účinkovaním štúrovcov v Levoči v rokoch 1844 – 1848.

Tu pôsobili prof. Michal Hlaváček · Ján Botto · Pavol Dobšínský · Ján Francisci a mnohí iní významní slovenskí rodolubovia.

Pamätná tabuľa (bronzová odlievaná dvojdoska) z dielne akademického sochára Arpáda Račka bola na budovu umiestnená v roku 1971 a na základe hodnotenia Pamiatkového úradu Slovenskej republiky je v zozname Národných kultúrnych pamiatok evidovaná ako nehnuteľná pamiatka v dobrom stave. ²⁹

Pre rokom 1971 sa na jej mieste nachádzala pamätná tabuľa zaznamenávajúca založenie miestnej organizácie KSČ v roku 1921. Organizácia sídlila v budove bývalého evanjelického lýcea. ³⁰ Tabuľa bola odhalená v roku 1954. ³¹

Príchod štúrovcov do Levoče a ich činnosť v meste boli pripomínané aj formou osláv. Okrem už vyššie uvedeného Týždňa štúrových osláv v roku 1949, počas ktorých bola slávnostne odhalená socha Ľudovít Štúra, tu boli aj iné slávnostné prvky. Štúrovská tradícia sa prejavila v podobe fungovania

²⁵ URBANOVÁ, Národné kultúrne pamiatky. Levoča, s. 627.

²⁶ KOWALSKI, Ľudovít Štúr vo výtvarných pamiatkach, s. 65.

²⁷ KOWALSKI, Ľudovít Štúr vo výtvarných pamiatkach, s. 64.

²⁸ Stručnú správu o pamätníku, jeho význame, pôvode aj následných opravách zaznamenal portál *Naše noviny* dňa 13. októbra 2015. Pozri: Socha Ľudovíta Štúra dostala nový nádych. In: *Naše noviny*, dňa 13. 10. 2015. Dostupné na internetovej stránke: <http://nasenovinky.sk/article/52736/socha-ludovita-stura-dostala-novy-nadych> [cit. dňa 25. 2. 2017].

²⁹ Register NKP — tabuľkové zoznamy. Prešovský kraj. Položka 1382. Zoznam je dostupný na internete: <http://www.pamiatky.sk/sk/page/register-nkp-tabulkove-zoznamy> [cit. dňa 26. 2. 2017].

³⁰ V tom čase na adrese Mierové námestie 40. Dnes je to Námestie Majstra Pavla číslo 40.

³¹ HROMADOVÁ, Ľudmila: *Levoča. Mestská pamiatková rezervácia*. Bratislava : Tatran, 1979, s. 76.

uvedeného Francisciho spolku na gymnáziu, ale aj oslavovania stého výročia príchodu štúrovcov (v roku 1943) alebo ich účinkovania v meste (v roku 1946). Mannová píše o pribúdaní niektorých nových prvkov do štúrovských osláv napríklad v roku 1949: „*po lampiónovom sprievode sa zapálila Vatra slovanskej družby pod Mariánskou horou a účastníci ľudovej akadémie si vypočuli aj zmes slovenských a ruských piesní.*”³²

Názvy ulíc

V Levoči sa nachádza 83 ulíc, ktoré v súčasnosti nesú rôzne názvy. Niektoré z nich sú opisné a pomenovanie je odvodené na základe ich tvaru (Okružná ulica, Dlhá ulica), lokality (Sadová ulica, Železničný riadok, Pod vinicou) či význačnej budovy nachádzajúcej sa na danej adrese (Pri likérke, Vodárenská, Kasárenská, Kláštorská). Keďže historické jadro mesta sa nachádza v intraviláne mestského opevnenia, je možné diferencovať ulice nachádzajúce sa pred mestskými hradbami a za nimi.

Odkaz štúrovcov sa v historickej pamäti zachoval aj vďaka pomenovaniu niekoľkých ulíc, ktoré odkazujú na ich činnosť a pôsobenie v Levoči. Napriek vyše osemdesiatim uliciam v meste k štúrovskému obdobiu sa ich viaže len niekoľko. Sú to Štúrova ulica, Francisciho ulica, Bottova ulica a Ulica Michala Hlaváčka. S výnimkou ulice pomenovanej po Jánovi Bottovi sa všetky nachádzajú mimo historického jadra, a teda aj mimo mestského hradobného systému.

Na základe vyššie uvedených informácií je známe, že Ľudovít Štúr v Levoči nikdy nepôsobil ani ju fyzicky nenavštívil. Napriek tomu ako najvýraznejšia osobnosť slovenského národného hnutia a ako človek ovplyvňujúci celú generáciu svojich nasledovníkov sa v tejto forme zachoval v historickej pamäti mesta. Po ňom pomenovaná ulica sa nachádza na juhovýchodnej strane mesta za areálom Všeobecnej nemocnice s poliklinikou. Ulica má dĺžku 677 metrov a v jej blízkosti sa nachádzajú ulice Sadová, Fraňa Kráľa, Za sédriou a Okružná.³³

Aktívna činnosť primárne v oblasti školstva sa v prípade Jána Francisciho odzrkadlila aj na pomenovaní ulice, ktorá nesie jeho meno. Ulica sa nachádza na Sídlišku západ v Levoči. Z názvu vyplýva tiež geografická poloha na západnej strane mesta. Francisciho ulica patrí k najdlhším v Levoči a meria 1,53 kilometra.³⁴

Ulica Jána Bottu je jedinou z vyššie uvedených ulíc, ktorá sa nachádza v intraviláne mestských hradieb.³⁵ Je dlhá 398 metrov a nesie meno podľa básnika a národovca z obdobia slovenského literárneho romantizmu. Ján Botto patrila k predstaviteľom štúrovskej generácie známy aj pod pseudonymom Janko Maginhradský. V súvislosti s Levočou je Ján Botto súčasťou skupiny študentov a národovcov, ktorí študovali na levočskom evanjelickom lýceu. Jeho meno je zaznamenané na pamätnej tabuli umiestnenej na budove bývalého lýcea (dnes Spišské múzeum).

Poslednou ulicou v Levoči, ktorá je pomenovaná podľa príslušníka štúrovskej generácie je ulica Michala Hlaváčka. Napriek tomu, že nepatrila k študentskej časti Štúrových nasledovníkov stal sa súčasťou ich generácie ako profesor pôsobiaci na evanjelickom lýceu, kde prišli študovať študenti z Bratislavy. Ulica Michala Hlaváčka má 488 metrov a smeruje od hlavnej cesty číslo 18 k ulici Železničný riadok v Levoči.³⁶ Levoča je zároveň jediným mestom na Slovensku s takýmto pomenovaním ulice, nakoľko osobnosť Michala Hlaváčka je spájaná jedine s týmto mestom a ide o regionálneho predstaviteľa.

³² MANNOVÁ, Slovenský Norimberg..., s. 164.

³³ Štúrova ulica. Dostupné na internete: <http://levoca.oma.sk/u/sturova> [cit. dňa 7. 3. 2017].

³⁴ Francisciho ulica. Dostupné na internete: <http://levoca.oma.sk/u/jana-francisciho> [cit. dňa 7. 3. 2017].

³⁵ Bottova ulica. Dostupné na internete: <http://levoca.oma.sk/u/bottova> [cit. dňa 31. 3. 2017].

³⁶ Ulica Jána Bottu. Dostupné na internete: <http://levoca.oma.sk/u/michala-hlavacka> [cit. dňa 31. 3. 2017].

ZÁVER

Štúrovci ostali zapísaní v pamäti mesta Levoča v rôznych podobách a v pamäti mesta sa prejavovali spomienky na ich pôsobenie v priebehu 20. storočia a pretrvali i do súčasnosti. I keď Ľudovít Štúr v meste nikdy nepôsobil na Námestí Majstra Pavla je umiestnená jeho socha, dielo akademického sochára Františka Gibalu. Tento pomník nahradil staršiu sochu honvédskeho vojaka, ktorá stála na rovnakom mieste a pripomínala obdobie revolučných rokov a boje v okolí Levoče v rokoch 1848/1849.

Najvýznamnejším predstaviteľom štúrovskej generácie bol v Levoči Ján Francisci, známy tiež pod menom Rimavský. Jeho aktívna činnosť sa prejavovala najmä v školstve a v práci s mládežou, čo sa odzrkadlilo aj v historickej pamäti. Od roku 1988 nesie jeho meno jedno z levočských gymnázií — Gymnázium Janka Francisciho-Rimavského. V súvislosti so školstvom odkazuje na štúrovskú študentskú generáciu aj pamätná bronzová tabuľa Arpáda Račka umiestnená na budove bývalého evanjelického lýcea.

Niektorí zo slovenských národných buditeľov zanechali svoj odkaz tiež v podobe názvov levočských ulíc. Ide o ulice Jána Bottu, Jána Francisciho, Michala Hlaváčka a Štúrovu ulicu. S výnimkou Bottovej ulice sa všetky tri nachádzajú mimo historického jadra mesta.

(Recenzent: Mgr. Alica Kurhajcová, PhD.)

O PRIBINOVÝCH SLÁVNOSTIACH V NITRE ROKU 1933 NA STRÁNKACH NITRIANSKÝCH NOVÍN

Bc. Viktória Rigová

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

Noviny, časopisy, propagandistické letáky – toto všetko môže byť vynikajúcim zdrojom pri historickom bádani. Práve dobová tlač nám ponúka veľa zaujímavých informácií, či už o politickom dianí, kultúre alebo spoločenskom živote. Spomínané súčasti verejného života bývajú často bohato opisované, a preto ma zaujala téma slávností a osláv v historickom meste Nitra. V mojom príspevku sa zameriavam na veľkolepé a dôkladne pripravované Pribinove slávnosti z roku 1933.

Úlohou tohto príspevku však nie je skúmať všetky aspekty, ktoré vplývali na plánovanie a priebeh osláv, ale sústredím sa na výskum slávnostných dní z pohľadu regionálnej tlače. Vďaka *Nitrianskym novinám*, ktoré ponúkajú množstvo informácií o jubilejných oslavách, sa vo svojom príspevku snažím predostrieť, ako boli slávnosti prezentované čitateľom a akú dôležitosť im verejnosť dávala.

Priebeh Pribinových osláv zaujal už mnohých historikov. Na danú tému publikovala Ida Zubácka¹, Anna Magdolenová², Alena Mikulášová³, ďalej Peter Zmátlo⁴ a Róbert Arpáš⁵.

Na začiatku 30. rokov 20. storočia v Československu nebola stabilná ani politická, ani hospodárska situácia. Dochádzalo k striedaniu vlád, ekonomika nenapredovala a slovenský politický prúd vyhranene smeroval k odmietaniu centralizmu. Hlavný prúd slovenskej politiky sa čoraz viac dožadoval nároku na vlastnú samosprávu.⁶ Do popredia sa intenzívne dostávala idea autonómneho postavenia Slovenska.⁷ V rámci týchto snáh zohral významnú úlohu čelný predstaviteľ ľudákov Andrej Hlinka a hlavný predstaviteľ národnárov Martin Rázus. Myšlienka jednoty československého národa sa tým pádom dostala do krízy. Postoje Slovákov sa jasne prejavili v júni 1932 na Kongrese mladej slovenskej generácie v Trenčianskych Tepliciach. Na kongrese sa asi 500 účastníkov vyjadrilo, že Slováci sú samobytný národ, ktorý si zaslúži právo na politickú, kultúrnu a hospodársku autonómiu. Spoluprácu katolíkov a evanjelikov v boji za autonómiu Slovenska vyjadrili Martin Rázus a Jozef Tiso na Dni mladého Slovenska v Bánovciach nad Bebravou 21. augusta 1932. Netrvalo dlho a HSLS spoločne so SNS organizovala celonárodnú autonomistickú manifestáciu. Slávnostné zhromaždenie sa konalo 16. októbra 1932 vo Zvolene. SNS a HSLS sa zjednotili v politickom programe za autonómiu Slovenska. Prijatým manifestom bolo prehlásené, že československý národ neexistuje.⁸

¹ZUBÁCKA, Ida: *Nitra – kolíska slovenskej štátnosti*. Príspevok k 70. výročiu Pribinových slávností. In *Studia Historica Nitriensia*, 2003, roč. 11, č. 1, s. 255-271.

²MAGDOLENOVÁ, Anna: *Pribinove slávnosti v Nitre roku 1933*. In MARSINA, Richard (ed.): *Nitra v slovenských dejinách*. Martin: Matica slovenská, 2002, s. 356-368.

³MIKULÁŠOVÁ, Alena: *Pribinove v roku 1933*. In ELIÁŠOVÁ, Silvia (ed.): *Mesto pod mestom : dejiny Nitry v školskej praxi*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2012, s. 71-73.

⁴ZMÁTLO, Peter: *Pribinove slávnosti v Nitre v auguste 1933: skúška československého režimu a štátnosti*. In *Historica Olomucensia*. Sborník prací historických 32, 2013, s. 133-158.

⁵ARPÁŠ, Róbert: *Pribinove slávnosti ako pripomienka cirkevno-národnej veľkomoravskej tradície*. In *Historický časopis*, 20 s. (v tlači, čísla strán podľa finálneho rukopisu).

⁶MAGDOLENOVÁ, ref. 2, s. 356.

⁷ZUBÁCKA, ref. 1, s. 255.

⁸Presné znenie: „*Chceme byť národom nielen oslobodeným, ale i slobodným. Boli sme od vekov slovenským národom, chceme ním ostať i v budúcnosti. Vyhlasujeme, že národnosť československú neuznávame.*“ ZUBÁCKA, ref. 1, s. 256.

O stretnutí v Trenčianskych Tepliciach informovali aj *Nitrianske noviny*. Dňa 16. júla 1932 uverejnili článok – „*Ludácka ofenzíva*“. Noviny sa k stretnutiu stavali kriticky: „*Radosť 'Slováka' zo shromaždenia mladej generácie slovenskej v Trenčianskych Tepliciach nebola úprimná. Ved' redakcia a vedenie strany dobre vie že aké shromaždenie to bolo, kto na shromaždení vyprával a akým spôsobom sa prejavy pripravovali. Po týchto pokusoch prikrečil generálny štáb k novému útoku pomocou dohody clevelandskej. Pomocou tejto dohody majú byť zo Slovenska vytlačené takzvané české strany, pretože sú to ich najväčší konkurenti v politickej sile na Slovensku.*“ Podľa *Nitrianskych novín* mala Clevelandská dohoda zachrániť „*tonúci koráb Hlinkovej strany*“. Taktiež sa noviny vyjadrili, že slovenský ľud odmietne tento spôsob politického boja zo strany HSĽS.⁹

Avšak, aktivity HSĽS neúfali a v decembri 1932 sa v Trenčíne konal zjazd tejto strany a SNS. Na zjazde bol formulovaný spoločný autonomistický program. Stretnutia v Trenčíne sa zúčastnil aj Jozef Tiso, ktorý prehlásil: „*Slovensko má právo na povznesenie, na rovnocennosť kultúrnu a hospodársku, lebo právo toto má národ slovenský ktorý ho obýva a tento národ právo toto si vindikuje pre seba domáhaním sa samosprávy.*“¹⁰ Ideové smerovanie Slovenska bolo očividné a potvrdilo sa v nasledujúcom roku.

Prípravy jubilejných osláv

Rok 1930 predstavoval okružle výročie¹¹ a vhodnú príležitosť pripomenúť si významnú udalosť – vysvätenie prvého kostola v strednej a východnej Európe. Národ si tiež mal pripomenúť veľkomoravskú tradíciu, a tak sa v čase hospodársko-politickej krízy utiekať k Bohu.¹² Nitrianske kompetentné orgány iniciovali zorganizovanie Pribinových slávností. Dňa 12. apríla sa na Nitrianskom hrade konala porada ohľadom príprav osláv. Bol zostavený šesťčlenný prípravný výbor tvorený týmito predstaviteľmi: K. Kmeťko, R. Haláchy, K. Cobi, M. Žák, J. Turček a E. Nécsey. Cirkevným predsedom sa stal Karol Kmeťko a svetským predsedom Rudolf Haláchy.¹³

Prípravy osláv vyžadovali veľké finančné zabezpečenie, preto sa mesto obrátilo na vládu. Dňa 1. septembra 1930 podal prípravný výbor vládnej vláde žiadosť, aby prevzala protektorát nad oslavami a aby ich aj finančne podporila.¹⁴ Anna Magdolenová uvádza, že vláda o túto žiadosť zo začiatku vôbec nejavila záujem a celé oslavy vnímala ako klerikálne podujatie. Magdolenová ďalej opisuje, že centralistickí politici však vládu upozornili, že po tom, čo oslavy naberajú celonárodný charakter, môžu vzbudiť záujem u autonomistov. Záujem autonomistov mala podľa Magdolenovej vláda vyhodnotiť ako nebezpečný pre jednotu štátu, a tak sa rozhodnúť záštitu nad oslavami prevziať.¹⁵

Avšak Róbert Arpáš tvrdí, že vláda žiadosť neignorovala. Ministerstvo školstva dostalo za úlohu záležitosť podporiť a koordinovať. V januári 1931 prejavilo záujem o plánované oslavy dokonca aj ministerstvo zahraničných vecí. Prípravný výbor sa na vládu obrátil ešte jedenkrát.¹⁶ Jubilejný výbor cirkevno-národných osláv adresoval československej vláde žiadosť 8. januára 1933. Podpísali sa pod ňu nitriansky biskup Karol Kmeťko a okresný náčelník Rudolf Haláchy. Vo výzve sa písalo: „*Výbor nemohol nevidieť v prejavenom záujme schválenie svojich snáh a všeobecnú radosť nad významným jubileom 1100 výročia postavenia prvého kresťanského chrámu v Nitre, prvým kniežaťom slovenským Privinom (...)* Podpísaní pamätajú na celoštátny význam týchto osláv a na nedostatočnosť prostriedkov na dôstojné

⁹ Ludácka ofenzíva, *Nitrianske noviny*, 16. júl 1932, s. 1.

¹⁰ MAGDOLENOVÁ, ref. 2, s. 258.

¹¹ V 30. rokoch 20. storočia sa za rok konsekrácie Pribinovho kostola považoval rok 830.

¹² ARPÁŠ, ref. 5, s. 1.

¹³ ZUBÁČKA, Ida: *Nitra za prvej československej republiky*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 1997, s. 51.

¹⁴ ZUBÁČKA, ref. 13, s. 51.

¹⁵ MAGDOLENOVÁ, ref. 2, s. 259.

¹⁶ ARPÁŠ, ref. 5, s. 5.

prevedenie jubilejných osláv, úctivou prosbou sa obracajú na Vysokú Vládu, aby prijala protektorát slávností a podporila nás tak mravne ako aj hmotne pri riadení jubilárnych osláv.“¹⁷ Táto výzva sa skončila úspešne. Dňa 27. januára 1933 sa vláda uzniesla na prijatí patronátu nad oslavami. Nato bol vytvorený nový jubilejný výbor, na čele ktorého stál krajinský prezident Ján Országh. Pribinove oslavy mali smerovať k prejavu podpory jednoty československého národa a oslabiť tak autonomistické hnutie.¹⁸

O oslavách sa v rámci pôvodného prípravného výboru diskutovalo už od roku 1930. Dňa 11. novembra 1932 sa konalo zasadnutie tohto výboru. V zápisnici zo stretnutia je uvedené, že ho otvoril biskup Kmeťko. Už v tomto období mal výbor predbežnú predstavu o programe osláv. Jeho súčasťou mali byť divadelné predstavenia, ďalej tzv. deň mládeže, mali sa konať bohoslužby, porady katolíckych spolkov a združení mládeže. V pláne bol aj „deň katolíckych mužov a žien“. Počas zasadnutia sa prípravný výbor snažil apelovať na duchovné poslanie slávností, ktoré mali „nábožensky povzniesť Slovensko“.¹⁹

Pre potvrdenie teórie Pribinovho kostola z roku 830 bol na Nitrianskom hrade nariadený archeologický výskum. Lokalita bola jednoznačná, no v priebehu rokov značne zastavaná. Kvôli týmto prekážkam sa výskum obmedzil len na sondáže. Archeológovia však nenarazili na žiadnu vrstvu zodpovedajúcu 9. storočiu. Mohlo by sa zdať, že tento neúspech oslabí plánované oslavy, no nestalo sa tak.²⁰

Okrem archeologického výskumu usporiadatelia osláv nariadili aj uskutočnenie rekonštrukčných prác katedrálneho chrámu, paláca, ale aj exteriéru Nitrianskeho hradu. Boli opravené strechy a žľaby. V interiéri boli nanovo pozlátené viaceré predmety, opravené fresky a vykonané mnohé iné práce.²¹

Dôležitou úlohou pri prípravách osláv bolo zabezpečiť finančné prostriedky. Finančnú podporu oslavám poskytol okrem štátu aj Krajinský úrad v Bratislave v hodnote 100 000 Kč. Ďalšiu pomoc poskytla aj kancelária prezidenta vo výške 10 000 Kč, ktoré boli určené na spomínaný archeologický výskum.²² Okrem toho bola zorganizovaná celoslovenská zbierka.²³

Pre oslavy tiež bolo kľúčové ich dostatočne spropagovať. V tomto smere poskytli pomoc najmä farári, bohoslovci, ale aj autonomistická tlač. Na podporu osláv sa vydávali rôzne knihy a zborníky, napríklad *Vedecký zborník o Veľkej Morave* alebo *Pribinova Nitra 833 – 1933*.²⁴ Ďalšou publikovanou knihou bola kniha *Kostol kniežata Privinu*. Prípravný výbor osláv objednal až 3000 kusov tejto publikácie.²⁵

Práve v publikáciách bol potvrdený národný ráz osláv. Osud slávností nebol ľahostajný ani zemskému prednostovi technickej služby na Slovensku. Ten dňa 11. februára 1933 adresoval okresnému náčelníkovi Haláchymu list, v ktorom uviedol: „Slávnosti – vzhľadom na to, že majú politický a národný ráz – iste budú predmetom kritiky, najmä maďarskej. Preto musíme byť prichystaní, aby podklad slávností, prejavy a publikácie s ňou spojené obstáli i po stránke vedeckej.“ Ako dobrého

¹⁷ Diecézny archív (ďalej DA) Nitra, Dolný archív (ďalej DA), oddelenie (ďalej odd.) Acta, signatúra (ďalej sig.) 2/I., Vysokej vláde Republiky československej v Prahe.

¹⁸ MAGDOLENOVÁ, ref. 2, s. 259.

¹⁹ DA Nitra, DA, odd. Acta, sig. 2/I., Zápisnica Privinových slávností v Nitre, s. 2.

²⁰ ZUBÁCKA, ref. 13, s. 51.

²¹ DA Nitra, DA, odd. Acta, sig. 2/I., Účtovné doklady za stavebné práce.

²² ARPÁŠ, ref. 5, s. 5.

²³ ZUBÁCKA, ref. 13, s. 52.

²⁴ ZUBÁCKA, ref. 13, s. 52.

²⁵ DA Nitra, DA, odd. Acta, sig. 2/I., Jednota kníhtlačiaren – účet číslo 2170.

odborníka na históriu Slovanov okresnému náčelníkovi odporučil doktora L. Červinka, konzervátora zemského múzea v Brne, ktorý už k tejto problematike napísal „*velké vedecké dílo*“.²⁶

Na utlmenie hospodárskej depresie mala pôsobiť hospodársko-priemyselná výstava zaradená do programu osláv. Minister poľnohospodárstva Milan Hodža túto iniciatívu zhodnotil slovami: „*Je celkom správne hýbať sa, lebo nárekom krízu neodoženieme*“.²⁷

V rámci príprav Pribinových slávností sa 26. februára 1933 v kostoloch čítal Pastiersky list slovenských biskupov. Biskupi upozorňovali na 1900. výročie umučenia a smrti Ježiša Krista. Toto výročie prepojili a upozornili aj na 1100. výročie vysvätenia kostola v Nitrave: „*Kým v r. 1933 celý svet bude jasat' v oslavách devätnáststoročnej pamiatky smrti Pána Ježiša Krista, my Slováci máme ešte aj iné jubileum, lebo sláviť budeme 1100 ročnú pamiatku toho, že slovenský panovník Pribina okolo roku 833 na nitrianskom hrade vystaval prvý kresťanský kostol v našej vlasti...*“²⁸ V posolstve veriacim sa ďalej písalo: „*Pokrstenie Pribinovo*²⁹ *a vybudovanie chrámu nitrianskeho bolo takým významným šľachetným skutkom, že jeho následky boli rozhodujúce nielen pre život Slovákov, ale aj susedných národov. Pribina bol prvým panovníkom v strednej Európe, a najmä medzi slavianskymi národmi, ktorý prijal Kristovu vieru a s ňou položil základy kresťanskej civilizácie (...)* Čím dôkladnejšie skúmajú historici našu minulosť, tým jasnejšie sa im predstavuje vznešená osobnosť kniežaťa Pribinu. A aj my prichádzame k presvedčeniu, podľa ktorého má jeho pamiatku sláviť nielen náš slovenský národ, ale aj bratské národy.“³⁰ Pastiersky list vyznieva dosť propagandisticky. Nevyjadruje sa o Slovanoch, ale o Slovákoch. Pribinu dokonca opisuje ako zakladateľa kresťanskej civilizácie. Z uvedeného nám môže byť jasné, že mal list apelovať na národné cítenie Slovákov a upozorňovať na ich dôležité miesto v histórii európskeho kresťanstva.

Oslavy mali mať predovšetkým charakter celonárodných osláv v zmysle idey čechoslovakizmu, čo malo byť potvrdené aj v tlači, kde sa písalo: „*Oslavy Privinové*³¹ *musia sa stať manifestáciou jednoty československého národa a našej spoločnej vlasti.*“³²

Dňa 15. apríla bol v *Nitrianskych novinách* uverejnený článok, pod ktorý sa podpísal ústredný výbor Pribinových osláv – Jozef Országh, Karol Kmeťko a Rudolf Haláchy. Autori Nitru opisujú ako „*posvätné miesto slovenskej občiny*“, a že práve v Nitre stojí kresťanský chrám, ktorého „*počiatky siahajú do veľmi dávnej minulosti*“. Článok vyzdvihuje aj nitrianske knieža: „*Múdry knieža Slovákov Pribina pred 1100 rokmi postavil na nitrianskom hrade prvý kresťanský chrám na terajšom území československého štátu. Z tohto chrámu postupne sa rozširovala kresťanská kultúra (...)* V tomto dejinnom svetle vyrastá Pribinov chrám v Nitre v mohutnú národnú svätyňu, v spoločný to národný poklad, ktorý je hoden úcty všetkých Slovákov.“³³

Významnou a rešpektovanou osobou pre nitriansky región bol v tom období biskup Karol Kmeťko, po ktorom je v súčasnosti pomenovaná aj Krajská knižnica v Nitre. Práve s ním urobili *Nitrianske noviny* tesne pred oslavami rozhovor. Kmeťko sa vyjadril, že v Pribinovej osobe „*Boh povolal Slovákov k spolupráci na diele kresťanskej kultúry, bez čoho by náš národ bol zhynul tak, ako zahynuli Huni a Avari.*“ Kmeťko tiež v rozhovore spomína, že Slováci sú „*národom so skvelou minulosťou, s dejinami a s kultúrou...*“ Svojimi vyjadreniami biskup na jednej strane poukázal na históriu slovenského národa, čím, samozrejme, podporil autonomistické myšlienky a národne ladených Nitranov, no na

²⁶ DA Nitra, DA, odd. Acta, sig. 2/I., Zemský prednosta technickej služby na Slovensku.

²⁷ ZUBÁČKA, ref. 13, s. 52.

²⁸ Okresný archív (ďalej OA) Nitra, fond (ďalej f.) Mestský úrad v Nitre, číslo (ďalej č.) 31002 – 231987, kartón (ďalej k.) 51, inventárne číslo (ďalej i. č.) 228, Biskupi na Slovensku a Podkarpatskej Rusi.

²⁹ V súčasnosti už vieme, že Pribina bol pokrstený až neskôr na popud Ľudovíta Nemca v Traismaueri. Viac pozri MANNOVÁ, Elena: *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2006, s. 20.

³⁰ OA Nitra, f. Mestský úrad v Nitre, č. 31002 – 231987, k. 51, i. č. 228, Biskupi na Slovensku a Podkarpatskej Rusi.

³¹ V tlači z obdobia 30. rokov 20. storočia sa nitrianske knieža uvádza v dvoch tvaroch – Pribina alebo Privina.

³² Privinove oslavy v Nitre, *Nitrianske noviny*, 18. február 1933, s. 1.

³³ *Československej verejnosti*, *Nitrianske noviny*, 15. apríl 1933, s. 2.

strane druhej hovorí o tom, že „sme odkázaní jeden na druhého, preto máme sa navzájom podporovať.“³⁴ Ďalej sa vyjadril, že dúfa vo všeslovanský význam osláv, čo je tiež trochu v rozpore s úvodným ospevovaním dejín Slovákov.

Nitrianske noviny vyzývali občanov, aby sa aktívne zapájali do príprav osláv, čo potvrdzuje článok zo dňa 20. mája 1933: „Prípravami na Pribinové oslavy mal by sa ale zaoberať dnešného dňa už i každý občan nitrianský. Požiadavky, ktoré budú kladené na mesto Nitru, budú tak obrovského rozsahu, že si ani dnes nevieme dobre predstaviť.“³⁵ Za najväčšie prekážky pri plánovaní osláv mesto považovalo zásobovanie a ubytovanie návštevníkov. Tieto otázky mali riešiť úrady, no tie zároveň vyzývali aj obyvatel'ov, aby predkladali návrhy, ako tieto problémy vyriešiť. Zaujímavá je apelácia Nitrianskych novín na obchodníkov a živnostníkov, najmä tých, ktorí vlastnili pohostinstvá, aby sa na oslavy poctivo pripravili. Úlohou majiteľ'ov pohostinstiev bolo zabezpečiť obsluhu, a aby boli ceny prispôsobené tak, že by „to slúžilo ku cti nášho mesta“.³⁶

O národnom význame osláv sa písalo aj dňa 3. júna 1933: „Československý národ dokáže celému svetu svoju minulosť, dokáže, že už pred 1100 rokmi tu bol národom kultúrnym, že žil a preto že má právo na život jako samostatný národ.“ Oslavami mal štát ukázať celému svetu, že bude obraňovať svoju slobodu tak, ako to urobil pred 1000 rokmi. Nepriateľom sa malo dokázať, že československý národ je jednotný, a že „jednotu československú nik nerozoštvie.“³⁷

Pred začatím veľkolepých osláv sa ešte v máji uskutočnili rôzne výstavy, kultúrne akcie, zhromaždenia spolkov, športové akcie a iné slávnosti.³⁸ Konala sa napríklad výstava pre ženy v zrkadlovej dvorane okresného domu pod patronátom Krajinskej odbornej školy pre ženské povolania v Nitre.³⁹ Súčasťou blížiacich sa osláv boli školské slávnosti. O ich prípravách písali Nitrianske noviny ešte 20. mája. Názov článku znel „11 tisíc školských dietok v Nitre“. Noviny avizovali stretnutie na 11. júna, keď mali do Nitry zavítať školáci zo všetkých okresov. Na programe bol sprievod mestom, príhovor ministra Dérera, 14 detí malo predniesť báseň Vlada Roya. Popoludňajší program sa mal konať na letisku, kde sa malo odohrať predstavenie divadelného krúžku Čapek. Článok bol zakončený vetou - „Detský deň bude jedným z najmilších dní veľkého programu Pribinových osláv.“⁴⁰ Slávnosti školákov boli obrovského rozmeru, skutočne sa ich zúčastnilo 11 000 žiakov, no konali sa až 19. júna. Podľa plánu k deťom prehovoril aj minister školstva a národnej osvety Ivan Dérer.⁴¹

Autonomisti dobre vnímali úmysel vlády, predovšetkým centralistov a prívržencov ideológie čechoslovakizmu, využiť Pribinove oslavy na upevnenie jednoty československého národa. Dňa 13. augusta 1933 sa v Slovákoví písalo: „Nitrianska národná oslava nie je ničím iným ako vládnuou politicko-administratívnou oslavou, ktorá so slovenským národom nič spoločné nemá.“ Na druhej strane zase vláda upodozrievala autonomistov z nekalých plánov, čo nám potvrdzujú Lidové noviny z 10. augusta 1933: „v Nitre bude patrna snaha dáti slavnostem tendenční ráz slovenského partikularismu, jak bývá vyjadřován na různých schůzích politických pod jménem manifestace za samobytnost slovenského národa.“⁴² Slovenskí centralistickí politici a vládne kruhy verili vo svoje „vítazstvo“. Boli presvedčení, že jubilejnou oslavou potlačia túžbu autonomistov po samobytnosti slovenského národa.⁴³

³⁴ Celoštátny a všeslovanský význam Pribinových osláv, Nitrianske noviny, 20. máj 1933, s. 2.

³⁵ Prípravy na Pribinové oslavy, Nitrianske noviny, 20. máj 1933, s. 3.

³⁶ Prípravy na Pribinové oslavy, Nitrianske noviny, 20. máj 1933, s. 3.

³⁷ Školská oslava Pribinova v Nitre, Nitrianske noviny, 3. jún 1933, s. 2.

³⁸ FUSEK, Gabriel – ZEMENE, R. Marián: *Dejiny Nitry : Od najstarších čias po súčasnosť*. Nitra : Mesto Nitra, 1998, s. 324.

³⁹ Dňa 19. júna 1933, Nitrianske noviny, 13. máj 1933, s. 2.

⁴⁰ 11 tisíc školských dietok v Nitre, Nitrianske noviny, 20. máj 1933, s. 3.

⁴¹ ZUBÁČKA, ref. 13, s. 52.

⁴² MAGDOLENOVÁ, ref. 2, s. 360.

⁴³ MAGDOLENOVÁ, ref. 2, s. 361.

Dňa 12. augusta 1933 bola titulná strana *Nitrianskych novín* venovaná kniežaťu Pribinovi. V úvode sa čitateľom pripomenul dátum konania hlavných osláv, teda 12. až 16. august. V článku je osvetlený aj samotný dôvod osláv, teda 1100. výročie postavenia a vysvätenia prvého kresťanského kostola u západných Slovanov. Išlo o prvý krok vstúpenia do kultúrneho života. Podobne ako vo väčšine článkov, aj v tomto sa vyskytuje nacionálne ladený komentár - „Založením kresťanstva zároveň objavujeme sa kultúrnymi európskymi národmi.“⁴⁴ Pribina je považovaný za kľúčovú osobu, ktorá má veľkú zásluhu na tomto diele. O nitrianskom vládcovi sa píše ako o „slovenskom kniežati“, pričom autor článku uviedol do zátvorky výraz slovanský, zrejme na zmiernenie národne ladeného slovného spojenia.⁴⁵

V *Nitrianskych novinách* v čísle 28 až 32 bol uverejnený podrobný „Program 1100 ročných jubilárnych osláv založenia prvého kresťanského chrámu kniežaťom Pribinom v Nitre.“⁴⁶ Komplexný článok je na úvod doplnený zoznamom všetkých výstav, ktoré sa mali v Nitre konať. Boli to napríklad hospodársko-priemyselná výstava a výstava Československého červeného kríža. Na takejto výstave si návštevníci mohli pozrieť „samaritánsku literatúru“, ďalej expozíciu „vzornej pečlivosti o deti a matky“. Nechýbala ani výstava združenia výtvarných spolkov slovenských či školská výstava. Ďalej noviny uverejňujú program každého dňa osláv v chronologickom poradí.⁴⁷ V čase osláv sa konala aj tradičná mariánska púť.⁴⁸

Hlavný program osláv

Slávnostné otvorenie osláv sa konalo večer 12. augusta.⁴⁹ Tomuto otvoreniu, ako dokladajú *Nitrianske noviny* a aj najnovší výskum Róberta Arpáša, predchádzala ráno svätá omša. Omše sa zúčastnili účastníci pretekov z radov slovenského Orla, ktoré sa konali po jej skončení. V tento deň sa konala súťaž v skoku plemenných žrebčov, súťaž o Pribinov slovanský pohár a bola tiež otvorená Výstava učňovských prác. Podvečer boli Pribinove oslavy slávnostne otvorené.⁵⁰

Otvorenia sa zúčastnili predseda vlády Jan Malypetr, ministri Milan Hodža, Ivan Dérer, Jan Šrámek a Jan Dostálek. Ministri Edvard Beneš a Bohumír Bradáč boli zastúpení krajinským prezidentom Jozefom Országhom. Medzi zúčastnených patrili aj oddiely Sokolov, Sedliackej jazdy a ďalších spolkov. Večerného programu sa však nezúčastnili predstavitelia Matice slovenskej, Spolku sv. Vojtecha a Orla. Zástupcovia týchto inštitúcií sa stretli v Kultúrnom dome, kde rečnil krajinský konateľ Orla Andrej Marsina. V Kultúrnom dome boli prítomní takmer všetci poslanci, senátori HSLS, a samozrejme aj Andrej Hlinka. Čelný predstaviteľ HSLS sa v ten večer vyjadril: „Slováci musia dobojovať boj za svoju národnú samostatnosť, za svoju Slovenskú krajinu... Nikomu nechceme dohovárať, ale svoje si nedáme.“⁵¹

Minister poľnohospodárstva Milan Hodža o 18. hodine otvoril už spomínanú hospodársko-priemyselnú výstavu. Hodža pri svojom príhovore vyzdvihol jednak účasť Slovákov na „diele pokroku a civilizácie“, ale aj „československú jednotu“. Prvý deň Pribinových osláv bol ukončený ohňostrojom a fanfárami.⁵²

Nedeľný program osláv 13. augusta bol nasledovný: „6. hod. Budíček trubačského sboru Sedliackej Jazdy na koňoch. 6.30 hod. Budíček vojenskej a hasičskej hudby.“ Program pokračoval sv. omšou v

⁴⁴ Knieža Privina – Pribina, *Nitrianske noviny*, 12. august 1933, s. 1.

⁴⁵ Knieža Privina – Pribina, *Nitrianske noviny*, 12. august 1933, s. 1.

⁴⁶ Program, *Nitrianske noviny*, 12. august 1933, s. 6.

⁴⁷ Program, *Nitrianske noviny*, 12. august 1933, s. 6.

⁴⁸ MIKULÁŠOVÁ, ref. 3, s. 71.

⁴⁹ MAGDOLENOVÁ, ref. 2, s. 361.

⁵⁰ ARPÁŠ, ref. 5, s. 11.

⁵¹ MAGDOLENOVÁ, ref. 2, s. 361.

⁵² ARPÁŠ, ref. 5, s. 11.

Piaristickom kostole, ktorú celebroidal Andrej Hlinka. Bohoslužby sa konali aj v Kalvínskom kostole a v Katedrálnom chráme na Nitrianskom hrade. Krátko pred deviatou sa rozozvučali zvony vo všetkých kostoloch, po ktorých zazneli rany z dela ako znak pre zahájenie pochodu na letisko do Janíkoviec. O jedenástej sa začala jubilejná manifestácia na „*pamäť založenia I. kresť. chrámu západného slovanstva kniežaťom Pribinom r. 833 v Nitre.*“⁵³

Popoludní mali podľa *Nitrianskych novín* nasledovať fanfáry, reč krajinského prezidenta Jozefa Országha a ministerského predsedu Jana Malypetra. Odznala hymna, zahrála vojenská hudba a po nej ďalšie prejavy, tentoraz zahraničných hostí. Ako posledný svoju reč predniesol predseda jubilejného výboru nitriansky biskup Karol Kmeťko.⁵⁴ Potom nasledovali modlitby a spevy. Jubilejných osláv sa zúčastnil Spevácky zbor slovenských učiteľov, ktorých dirigoval Miloš Ruppeltd. Zazneli piesne ako Staroslovenský Otčenáš, Nitra, milá Nitra alebo Svät, Slovensko, svät.⁵⁵

Popoludní sa konalo verejné cvičenie Sokola a sedliackej jazdy. O ôsmej hodine večer bola na programe opera Mataj. Odohralo ju Slovenské národné divadlo priamo na námestí pred Piaristickým kostolom. V rovnaký čas sa konal aj večierok slovenského katolíckeho študentstva v Katolíckom kultúrnom dome.⁵⁶

Nalinajkovaný priebeh osláv však narušili ľudáci. Už vo svojej homílii v piaristickom chráme Hlinka povedal: „*Boli sme medzi susednými národmi prví, čo sme zodvihli kríž. A tento kríž nás udržal pri živote napriek veľkým prenasledovaniám. Len jemu môžeme ďakovať, že dnes slovenský národ jestvuje.*“⁵⁷ Popoludní bola na letisku pripravená tribúna pre rečníkov. S prejavmi Rázusa či Hlinku sa však nerátalo, mohli totiž narušiť ideu jubilejných slávností – jednotu československého národa. Prítomní prívrženci autonómie chceli počuť práve ich, čo aj dávali dosť frapantne najavo. Časť manifestačného zhromaždenia sa dožadovala výkrikmi Hlinkovho prejavu: „*My chceme Hlinku.*“ alebo „*Chceme počuť Hlinku!*“⁵⁸

Búrliivé reakcie prítomných prinútili Hodžu, aby poslal po Hlinku. Ten sa na tribúnu dostal na pleciah akademickú mládeže. Rozvášnený dav sa upokojil až po Hlinkovom oslovení - „*Národe môj.*“ Vzápätí predniesol tzv. nitriansku deklaráciu. Obsah tohto dokumentu vyzdvihoval slovenský národ, jeho právo na samobytnosť. Žiadal, aby bola správa nad slovenským územím zverená do rúk Slovákom. Vyhlásoval, že slovenský národ sa nikdy nezriekne svojich práv zabezpečených v Pittsburskej dohode. Hlinka vo svojom prejave neopomenul ani Pribinu: „*Pod starobylými múrami hradu nitrianskeho slávnostne sľubujeme, že verní ostaneme kresťanskému odkazu kniežaťa Pribinu a že pevne vytrváme pri národnej tradícii, opretej o pamiatku Pribinovu.*“ Svoju deklaráciu zakončil slovami: „*Dnešné veľkolepé jedenáststoročné jubileum je živým dôkazom, že boli sme samobytným, samostatným národom a takým chceme i ostať!*“⁵⁹

Predseda ľudovej strany svojím prejavom predstihol ostatných, ktorí sa nachádzali v programe. Dokonca sa chopil moderovania a ďalších rečníkov sám vyzýval k slovu. Svoj prejav predniesol aj krajinský prezident Országh, o ktorom sa Hlinka vyjadril - „*aj to je Slováč*“. Po Országhovi k zhromaždeniu prehovoril ministerský predseda Malypetr, ktorého úlohou bolo odovzdať posolstvo prezidenta T. G. Masaryka.⁶⁰ Ďalej prehovoril minister školstva Dérer. Na žiadosť prítomných národnárov prehovoril aj Rázus, ktorý akoby chcel doplniť slová nitrianskej deklarácie a vyhlásil: „*My*

⁵³ Program, Nitrianske noviny, 12. august 1933, s. 6.

⁵⁴ Program, Nitrianske noviny, 12. august 1933, s. 6.

⁵⁵ ARPÁŠ, ref. 5, s. 13.

⁵⁶ Program, Nitrianske noviny, 12. august 1933, s. 6.

⁵⁷ MAGDOLENOVÁ, ref. 2, s. 361.

⁵⁸ ZUBÁCKA, ref. 13, s. 54.

⁵⁹ MAGDOLENOVÁ, ref. 2, s. 362.

⁶⁰ ARPÁŠ, ref. 5, s. 14.

chceme len autonómiu pre Slovensko a uznanie našich práv. S poriadnymi Čechmi sa dohodneme, len nech si slušní Česi nehl'adajú spojencov medzi neporiadnymi Slovákmí."⁶¹ Po skončení prejavov zaznela hymna, ktorá však bola prehlušovaná ľudákmi, ktorí spievali pieseň Hej Slováci.⁶²

Nedeľný program Pribinových slávností sa vymkol predstavám vlády a centralistických politikov. Aj napriek prítomnosti vládnych predstaviteľov, generality, vysokých cirkevných hodnostárov a zahraničných hostí prítomní zástancovia slovenskej samostatnosti naplno demonštrovali svoje plány naplniť autonómne práva. Idea fiktívnej československej národnej jednoty šla do úzadia. Po oficiálnom programe na letisku Hlinka ešte vystúpil pred Piaristickým kostolom v Nitre. Po ňom sa slova ujali Jozef Tiso a senátor Jozef Buday.⁶³

Oslavy pokračovali aj v pondelok 14. augusta. Program v tretí sviatočný deň bol veľmi pestrý. Hneď ráno bola odslúžená sv. omša vo všetkých nitrianskych kostoloch, po ktorej nasledovali sokolské závody mužov v telocviku. V Mestskom divadle sa konalo slávnostné valné zhromaždenie Slovenského krajinského zväzu obcí a miest. Vo dvorane Mestského domu sa pre zmenu zišli slovenské a podkarpatské sporiteľne. Program pokračoval o 11. hodine pred poludním kladením základného kameňa pre novú budovu Pribinovej jubilejnej štátnej meštianskej školy v Nitre. Pred obedom sa konali ďalšie zhromaždenia a zjazdy, napríklad slávnostný zjazd Apoštolátu sv. Cyrila a Metoda v Misijnom dome.⁶⁴

Poobede program pokračoval nasledovne: „14. hod. Sokolské závody v plávaní v rieke Nitre. 15. hod. Odovzdanie novostavby štát. hosp. školy pod Zoborom ministrom zemedelstva dr. Milanom Hodžom⁶⁵ verejnosti. 15. hod. Opera : Smetana 'Predaná nevesta', hrá Slov. Nár. Divadlo v prírode na námestí pred piaristickým kostolom.“ Potom boli na programe ďalšie zhromaždenia a o 16. hodine pokračovala súťaž o Pribinov pohár na ihrisku A. C. Nitra (Sihot'). O siedmej večer sa konala Akadémia literárno-vedeckého odboru Spolku sv. Vojtecha vo veľkej dvorane Okresného domu. O hodinu neskôr sa v priestoroch námestia pred Piaristickým kostolom hrala opera Mataj. Vyvrcholením programu bol ohňostroj na kalvárskom vrchu o 22. hodine.⁶⁶

Posledným slávnostným dňom pripomínajúcim si konsekráciu Pribinovho kostola bol utorok 15. augusta. Program tohto dňa sa niesol v náboženskom duchu. Najskôr sa konala malá sv. omša v Katedrálnom chráme na Nitrianskom hrade, odkiaľ „eucharistický sprievod“ nasledoval na letisko. Tam mal ešte kázeň banskobystrický biskup Marian Blaha. Myslelo sa aj na maďarských veriacich, ktorým kázeň povedal Ľudovít Okánik. Potom nasledovala ešte jedna sv. omša, ktorú celebroidal poľský prímás a poznaňský arcibiskup Augustín Kardinál Hlond. Dopoludnia vystúpil zbor nitrianskej katedrály, ale aj sólisti a Symfonický orchester Slovenského národného divadla. Orchester dirigoval profesor Jozef Rosinský. Popoludní sa konala slávnostná akadémia a pred Piaristickým kostolom Smetanova opera Predaná nevesta. O štvrtej popoludní sa završila súťaž o Pribinov pohár na ihrisku A. C. Nitra na Sihoti. Večer sa o kultúrny program postarali herci Slovenského národného divadla a odohrali Dvořákovu operu Rusalka. O deviatej večer sa konalo slávnostné zakončenie hier a odovzdanie trofejí v zrkadlovej dvorane okresného domu.⁶⁷ Aj v posledný deň Pribinových slávností k ľudu prehovoril Hlinka. Vyjadril sa, že národ Slovákov ide „po stopách slovenského kniežat'a Pribinu“.⁶⁸

⁶¹ MAGDOLENOVÁ, ref. 2, s. 362-363.

⁶² ARPÁŠ, ref. 5, s. 14.

⁶³ MAGDOLENOVÁ, ref. 2, s. 363.

⁶⁴ Program, Nitrianske noviny, 12. august 1933, s. 6.

⁶⁵ Počas tejto akcie mal Hodža hlavný prejav. Minister poľnohospodárstva spomenul aj ľudácke narušenie slávnostného programu na letisku 13. augusta. Počas prejavu vychádzal z premisy: „Demokracia nesmie pripustiť anarchiu.“ ARPÁŠ, ref. 5, s. 16.

⁶⁶ Program, Nitrianske noviny, 12. august 1933, s. 6.

⁶⁷ Program, Nitrianske noviny, 12. august 1933, s. 6.

⁶⁸ ARPÁŠ, ref. 5, s. 18.

Na záver

Pribinove slávnosti nabrali iný spád, ako si predstavovali pražskí vládni činitelia. Tri roky pripravované jubilejné oslavy deklarovali pred celou verejnosťou želanie veľkého počtu Slovákov, ako riešiť národnostné postavenie Slovenska v rámci ČSR.⁶⁹ Priebeh slávností na počesť kniežaťa Pribinu poukázal na odmietanie pražského centralizmu. Práve tým sa oslavy stali historickým medzníkom na ceste slovenského národa k samostatnosti.⁷⁰

Pri mojom výskume som sa venovala na prvý pohľad možno vyčerpanej téme, no dúfam, že môj príspevok tento pohľad vyvrátil. Pribinove slávnosti sa v konečnom dôsledku javia ako pomerne široká téma ponúkajúca viaceré smery pre realizáciu historikov, politológov či kulturológov. Vďaka spracovaniu *Nitrianskych novín* a ich prepojením s doteraz publikovanými prácami, získavame ešte celistvejší názor na problematiku Pribinových slávností. Regionálna tlač nám odкрýva, ako sa populárny nitrianske periodikum stavalo k jubilejným oslavám a ako ich prezentoval svojim čitateľom. Tým sa predstavil nový pohľad na prípravu a priebeh slávností.

Nitrianske noviny na svojich stránkach dokázali vynikajúco spropagovať všeslovanské slávnosti na regionálnej úrovni. Pohotovo reagovali na zmeny v programe, vedeli čitateľom poskytnúť organizačné informácie. Zverejňovali taktiež viaceré zaujímavé rozhovory s osobnosťami a články k dejinám Nitrianskeho kniežatstva a Veľkej Moravy.

Na záver Pribinových slávností môžem konštatovať, že aj napriek tomu, že boli dlhodobo plánované a pripravované pod patronátom mesta a štátu, nevyhli sa túžbam autonomistického prúdu a jeho propagátorom. Zámer vlády, aby sa zo slávností stala celoštátna oslava československej národnej jednoty, sa nenaplnil. Udalosti z augusta 1933 predstavovali pomyselné víťazstvo ľudáckej politiky.⁷¹ Odhliadnuc od tejto skutočnosti, však môžem tvrdiť, že sa oslavy svojim spôsobom priblížili vysnívanému celonárodnému charakteru. Účasť na slávnostiach bola ohromujúca. Tento jubilejný rok zostal dodnes zapísaný nielen na stránkach regionálnej tlače, ale zapísal sa aj do kultúrnej a politickej pamäti národa.

(Recenzent: Mgr. Alica Kurhajcová, PhD.)

⁶⁹ ZUBÁČKA, ref. 13, s. 56.

⁷⁰ MAGDOLENOVÁ, ref. 2, s. 368.

⁷¹ ARPÁŠ, ref. 5, s. 19.

VÁPENÍCKY PRIEMYSEL V OBCI NEMECKÁ

Bc. Matej Mesko

Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

VÝVOJ VÁPENÍCKEHO PRIEMYSLU NA SLOVENSKU

Používanie vápna do stavebných zmesí má na slovenskom území veľmi dlhú tradíciu.⁷² Chrbtovou kosťou vápennického priemyslu sú vápenné pece tzv. „vápenky“ bez ktorých by výroba vápna nebola možná.⁷³ Vznikali všade tam, kde na to boli dostatočné podmienky, tzn. v blízkosti ložísk vápenca.⁷⁴ Vývoj vápeniek na Slovensku môžeme sledovať už od stredoveku. Výroba vápna sa vtedy zabezpečovala pomocou malých poľných pecí, čo boli v podstate v zemi vyhlbené jamy, kde sa nahádzalo spoločne drevo (palivo) a vápno, ktoré sa vypaľovalo. Takéto vápenky však mali iba malý regionálny význam a saturovali potreby svojho bezprostredného okolia. Od 17. storočia sa výroba o niečo zmodernizovala, čo sa premietlo aj na množstve vypáleného vápna. Postupne sa zavádzajú do výroby šachtové a komorové pece. Stále však žiadna z vápeniek neprekročila svoj miestny význam.⁷⁵

19. storočie prinieslo zo sebou priemyselnú revolúciu a tá neobišla ani vápennický priemysel. Prudký nárast počtu obyvateľstva a s tým spojený rozvoj miest a mestečiek spôsobil prudký rozvoj stavebného priemyslu. Výroba vápna sa začala rozširovať aj na slovenskom území a nové vápenky začali vznikať prakticky v každej župe. Tie najväčšie vznikli v Lendaku (Spiš) a Klačanoch (Nitra).⁷⁶

Výrazné zmodernizovanie vápennického priemyslu v 19. storočí priniesol nemecký vynálezca Fridrich Hoffman v roku 1858, ktorý ako prvý naprojektoval kruhovú vápenku tzv. „hoffmanku.“⁷⁷ Bolo to výrazné zlepšenie a zrýchlenie výroby vápna. Od 70-tych rokov 19. storočia sa začali na Slovensku stavať mnohé malé kruhové vápenky hoffmanovho typu spoločne so šachtovými.⁷⁸ Asi najznámejšou vápenkou „hoffmankov“ na našom území je vápenka v Tisovci fungujúca dodnes.⁷⁹ Veľkou nevýhodou kruhových pecí (či už typu hoffman, alebo šachtových pecí) bola ťažká ručná práca pri zväžaní vápenca do pece a aj pri jeho vývoze.

Na prelome storočí sa stále pokračovalo s budovaním nových pecí. Vápennický priemysel však stále nebol považovaný za veľké priemyselné odvetvie, pretože vápenná výroba bola stále zabezpečená v pomerne hustej sieti vápeniek s malou kapacitou, ktoré mali iba miestny význam. Navyše už aj tak malému priemyselnému odvetviu u nás konkuroval dovoz vápna z Moravy a Maďarska, čo sa neskôr negatívne odrazilo na celkovom podiele slovenského vápna na produkcii celej ČSR za rok 1945.⁸⁰

⁷² Už starí Egypťania používali vápno 4800 rokov p. n. l. a historickou prvou písomnou zmienkou o vápne je návod ako páliť vápno od rímskeho autora Marcusa Porciusua Cata.

⁷³ Vápno sa získava vypaľovaním vápenca v peci pod bodom slinutia (cca 900 °C a viac). Vypaľovanie nám zabezpečí rozklad vápenca na oxid vápenatý a oxid uhličitý, inými slovami sa tvrdá skala vápenca premení na vápenný prach. Hlavnou zložkou celého procesu je už spomínaný vápenec (CaCO₃), ktorý vznikol z morskej či sladkej vody a mikroorganizmov.

⁷⁴ Najčistejší vápenec na Slovensku (ale ja celej ČSR) sa nachádza v okolí Púchova. Vápno je však možné získať aj z dolomitu, ktorého je dostatok na Pohroní.

⁷⁵ JAVNICKÝ, Š.: Vápennický priemysel na Slovensku – náčrt dejín od najstarších čias do r 1945. In: *Vlastivedný časopis*, 33., č.1, 1984, s. 39

⁷⁶ NOVOTNÝ, J.: *Vývoj priemyselnej výroby na Slovensku v 1. polovici XIX. Storočia*. SAV, Bratislava, 1961, s. 234

⁷⁷ JAVNICKÝ, Š.: Vápennický priemysel na Slovensku....s. 38

⁷⁸ SABOL, M.: Chemický priemysel na Slovensku od začiatku 19. Storočia do vzniku ČSR. In: *Historické štúdie*, 47, 2013, s. 155

⁷⁹ Zaujímavosťou je, že hoffmanka fungovala až do roku 1956, kedy ju nahradila modernejšia pec.

⁸⁰ 18Slovenské vápno predstavovalo 25 % z celkovej produkcie tzn. z 750 000 t vápna bolo na Slovensku vyrobených 190 000 t.

VÁPENKA V ZÁMOSTÍ

Ako už bolo spomenuté vyššie, vápenky vznikali predovšetkým tam, kde bol dostatok horniny na výrobu vápna, čiže vápenca alebo dolomitu. Obec Nemecká, ležiaca v Lopejskej Kotline medzi Banskou Bystricou a Breznom, má zásob pre výrobu vápna dostatok. Výskyt vápenca v Nemeckej je v krasovom reliéfe na severe katastra obce. Postupom času v dôsledku dolovania vápenca začali v okolí obce vznikať viaceré povrchové lomy.⁸¹ Prvá zmienka, ktorá podáva svedectvo o výrobe vápna v obci je datovaná do roku 1911. Správa notárskeho úradu obce pojednáva o platoch zamestnancov vápenky v Zámostí (časť obce Nemecká).⁸² Podľa zápisu nemčianskej obecnej kroniky bola vápenka postavená v roku 1908 a postaviť ju mal istý Bechov. Vápenec sa do vápenky vozil z neďalekého lomu Dielčok⁸³ a aj z lomu nad Nemeckou.⁸⁴ Areál pozostával z priestoru vápenky v lokalite známej ako Vápenica, kde sa nachádzalo obslužné zariadenie a kruhová pec na pálenie vápna.⁸⁵ Do pece sa vyťažaná surovina zväžala úzkokolejnou zväžnou železnicou pomocou vrátka. Zväžňa bola dlhá približne 250 metrov a viedla z lomu Dielčok po južnom svahu kóty. Druhá zväžňa dlhá približne 150 m zväžala surovinu z pravej strany svahu Hlbokej doliny (Svinariaky).⁸⁶ Kameň sa po oboch zväžňach vozil vo vozíkoch tzv. „hutníkoch“. Z vápenky si ľudia vozili vápno, prevažne pre stavbu domov, na vozoch.⁸⁷ V roku 1914 sa však spomína lanovka na prepravu vápna do vlakovej stanice v Dubovej.⁸⁸ Lanovka, zvaná „šodronka“,⁸⁹ bola dlhá 350 metrov a viedla z vápenky ponad železničnú trať až na vlakovú stanicu. Lanovú dráhu podopieralo niekoľko drevených stĺpov stojacich na štyroch podperách. Ťažné zariadenie bolo ukotvené pred nakladacou stanicou pri vápenke na mohutných betónových základoch. Betónový pilot nakladacej stanice je v krajine zachovaný ešte aj v súčasnosti, ako posledný stavebný relikv po vápenke a lanovej dráhe. Zachoval sa aj industriálny odkop kde stála budova aj líniové komunikačné odkopy, po ktorých bola vedená zväžňa.⁹⁰ Pec na pálenie vápna fungovala zrejme až do začiatku 30-tych rokov,⁹¹ keďže v zápise obecnej kroniky sa uvádza: „Okolo roku 1934 už nepracovala (vápenka, pozn. aut.), no obyvatelia si k nej chodili v tom čase naberať ešte vápenný prach, ktorý využili pri stavbe domov.“⁹² Existenciu vápenky potvrdil aj sondážny geofyzikálny prieskum pôdy realizovaný Pavlom Hrončekom, ktorý objavil 30 – 50 centimetrovú vrstvu napadaného vápna v priestore, kde kedysi stála vápenka.⁹³

Lanovka zvaná šodronka

⁸¹ Povrchové lomy sa nachádzali napr. na juhozápadných svahoch Havranej, za Poliakovom, pod Žiarom, západne od Nemcovej studne, na severozápadných svahoch Čierťaže. LOKŠA, M., HRONČEK, P.: *Monografia obce Nemecká*. Nemecká: Obecný úrad, 2007 s. 10-16. HRONČEK, P.: *Povrchové relikty po ťažbe nerastných surovín v Lopejskej kotline*. Banská Bystrica: Ústav vedy a výskumu UMB Bystrica, 2008, s. 66-73

⁸² Archív MV SR BB, fond- Notárske úrady z obvodu okresného Brezno: Obvodný notársky úrad v Nemeckej 1868- (1947) IČ-79, r.1911, č. k. 1. Správa notárskeho úradu v Nemeckej o platoch zamestnancov vo vápenke

⁸³ Lom Dielčok leží na juhovýchodnom svahu kóty Predný diel (535m. n. m.) a dnes je veľmi ťažko prístupný. HRONČEK, P.: *Povrchové relikty po ťažbe...*s. 67

⁸⁴ Je nutné však podotknúť, že zápis v obecnej kronike o vápenke je založený na svedectve Jána Simana obyvateľa Zámostí. *Kronika obce nemecká, zápis za rok 2001*. Archív obecného úradu v Nemeckej. s. 34.

⁸⁵ Nikde nie je uvedené o aký typ pece sa jedná. Zrejme však šlo o jednoduchú kruhovú šachtovú pec

⁸⁶ HRONČEK, P.: *Povrchové relikty po ťažbe...*s. 66

⁸⁷ *Kronika obce nemecká...*s. 34.

⁸⁸ Správa sa nachádza vo fondoch Verejnosprávneho výboru Zvolenskej župy v Štátnom archíve v Banskej Bystrici.

⁸⁹ *Kronika obce nemecká...*s. 34.

⁹⁰ HRONČEK, P.: *Povrchové relikty po ťažbe...*s. 67.

⁹¹ LOKŠA, M., HRONČEK, P. a kol.: *Monografia obce Nemecká...*s. 49.

⁹² *Kronika obce nemecká...*s. 34.

⁹³ HRONČEK, P.: *Povrchové relikty po ťažbe...*s. 67.

VÁPENKA V NEMECKEJ

Prerušenie výroby vápna v Nemeckej však netrvalo dlho. Ako uvádza zápis v kronike obce Nemecká „dostatok vápenca v okolí vytvoril podnet pre výstavbu vápenky.“⁹⁴ V roku 1939 Ján Kofroň z Medzibrodu zakladá v obci podnik, resp. pec na pálenie vápna. Ján Kofroň pochádzal z moravskej obce Hovězí⁹⁵ a na Slovensko prichádza v roku 1919 spoločne s dvoma bratmi, Pavlom a Jozefom. Všetci traja sa zamestnávajú v tehelni v Istebnom na Orave. Tam sa Ján spoločne s Jozefom priučujú stavebnému remeslu, a neskôr v 30-tych rokoch odchádzajú spoločne na stredné Slovensko, presnejšie do obce Medzibrod.⁹⁶ Jozef si neskôr v roku 1935 prenajíma v obci tehelnú a začína podnikat' samostatne.⁹⁷ Ján si v tom istom roku zakladá skúšobnú vápenku v Medzibrode v lokalite Borovie/Mučková.⁹⁸ Je nutné podotknúť, že táto informácia nie je doložená žiadnym relevantným dôkazom a zakladá sa iba na svedeckej výpovedi dcéry Jána Kofroňa Kataríny Šebistovej. Azda najbližšou informáciou, ktorá by mohla sčasti podporiť toto tvrdenie je zápis v medzibrodскеj obecnej kronike, kde sa spomína „baňa na vápencový piesok pod Mučkovou.“⁹⁹ Tento zápis sa však časovo nezhoduje so skúšobnou vápenkou založenou Jánom Kofroňom a poukazuje iba na výskyt ložiska vápencovej horniny v Medzibrode.

Ako už bolo uvedené vyššie, Ján Kofroň si zakladá v roku 1939 živnosť na pálenie vápna. Podľa svedeckej výpovedi Kataríny Šebistovej vieme, že vápenka stála už pred vojnou. Zápis nemčianskej obecnej kroniky uvádza, že Ján Kofroň si postavil vápenku na bývalom urbárnom pozemku v Podskálii. Zápis ďalej uvádza: „malá kruhová pec na vápno vysoká 4 m (...) bola vymurovaná zo škvárobetónových tvárnic a zvnútra bola ešte vymurovaná šamotovými tehliami. Pec mala dva bočné otvory, ktorými sa vykurovalo pri pálení vápna drevom. Kapacita pece bola 30q (q- metrický cent, pozn. aut.)¹⁰⁰ (3t) kurového vápna. Majiteľ vápnom zásoboval celé bližšie okolie.“¹⁰¹ Nie je však jasné ako vyzeral areál vápenky, a či bola vápenka počas fungovania medzi rokmi 1939 – 1945 prestavovaná alebo inak upravovaná. Kúsok svetla by do toho mohla vnieť správa okresného úradu v Brezne, súčasťou ktorej je aj technická dokumentácia vápenky v Nemeckej z roku 1944. Správa, resp. dokument, v ktorom sa pojednáva o dodatočnom schválení technickej a bezpečnostnej spôsobilosti vápenky uvádza, že vápenka bola postavená v roku 1943.¹⁰² Z technického výkresu vápenky možno vypožorovať, že daná vápenka bola kruhová šachtového typu z trocha bočnými otvormi a výškou až 5 metrov. Súčasťou areálu bola aj budova vo výkrese nazvaná ako „skladište“ vysoká 4 metre a dlhá 4,5 metra slúžiaca pravdepodobne na uskladnenie vypáleného vápna.¹⁰³ Kancelárske a iné budovy a ani zväžňa sa v prameňoch ešte nespomínajú. Nie je jasné či medzi rokmi 1939 - 1945¹⁰⁴ boli postavené dve vápenky, resp. či bola v roku 1943 vápenná pec prestavaná, alebo sa v prameňoch jedná o jednu a tú istú vápenku. Pravdepodobne však medzi rokmi 1939 - 1945 stála iba jedna vápenka bez výraznej

⁹⁴ Kronika obce nemecká s. 53.

⁹⁵ Archív MV SR BB, fond Okresného národného výboru v Brezne 1945-1948, Ič-101, r. 1947, č.k. 109. Rodný list Jána Kofroňa.

⁹⁶ Oral history, Katarína Šebistová, 10. 10. 2016, Medzibrod.

⁹⁷ roku 1941 si Jozef Kofroň zakladá tehelnú v Lučatíne. Tá fungovala až do roku 1950 kedy Jozef vracia živnosť a ďalej pracoval ako rádový robotník. HRONČEK, P., a kol.: *Lučatín v premenách času*. Lučatín: Obecný úrad, 2015, s. 110-111.

⁹⁸ Oral history, Katarína Šebistová, 10. 11. 2016, Medzibrod .

⁹⁹ *Kronika obce Medzibrod* . Archív obecného úradu v Medzibrode, s. 3.

¹⁰⁰ 1q= 100kg

¹⁰¹ Kronika obce nemecká s. 53.

¹⁰² Archív MV SR BB, fond Okresného úradu v Brezne 1945-1948 Ič-101, r.1947, č. k. 109. Dodatočné schválenie technickej spôsobilosti vápenky v Nemeckej.

¹⁰³ Archív MV SR BB fond Okresného úradu v Brezne 1945-1948 Ič-101, r.1947, č. k. 109. Technický výkres vápenky v Nemeckej.

¹⁰⁴ Po vojne bola pristavaná ešte jedna vyššia pec.

prestavby a z minimom pristavaných budov. Vo vápenke v tomto období pracoval samotný Ján Kofroň spoločne s dvoma pomocníkmi.¹⁰⁵ Chodieval si sem privyrábať aj Jánov brat Jozef, pretože podnikanie s tehľami mu nešlo podľa predstáv.¹⁰⁶

Hornina sa pre chod vápenky získavala z neďalekého lomu Farkašovo (prakticky za vápenkou). Lom rozkladajúci sa v nadmorskej výške 498 m. n. m. bol tvorený na báze tmavosivých až čiernych triasových vápencov z vložkami dolomitov. Farkašovský lom pozostával z dvoch menších lomov a to väčšieho na juhovýchodnom a menšieho na južnom svahu. Väčší, juhovýchodný lom pozostával z dvoch etáží (vrství). Prvá bola dlhá 80 metrov a vysoká maximálne 12 metrov. Druhá mala dĺžku 60 metrov a maximálnu výšku 28 metrov. Hrana hornej etáže je v súčasnosti stále dobre viditeľná.¹⁰⁷ V žiadnom prameni sa nespomína, kde spracované vápno skončilo, resp. kto bol jeho odberateľom. Pravdepodobne však vápenka saturovala potreby svojho najbližšieho okolia.

Práca vo vápenke bola prerušená Slovenským národným povstaním, do ktorého sa zapojil aj samotný majiteľ vápenky. Ján Kofroň však musel čoskoro front opustiť, pretože bolo potrebné aby sa výroba vo vápenke obnovila. Bolo nesmierne dôležité, aby bol zabezpečený stály prísun vápna, ako stavebného materiálu, predovšetkým maltoviny pre obnovu zničenej infraštruktúry.¹⁰⁸ Druhé prerušenie práce v nemčianskej vápenke však malo tragickejšiu príčinu. V dňoch 4. - 11. januára 1945 sa vápenka stala nemým svedkom masových popráv väzňov bansko-bystrickej sedriálnej väznice. Celú akciu riadil kapitán gestapa Deffner v súčinnosti s Pohotovostným oddielom Hlinkovej gardy (POHG), ktorému velil nadzbrojník O. Hora. Obete prevažne z radov židov a komunistov¹⁰⁹ priviedli na kraj vápenky a po strelení do tyla hodili bezvládne telo do plameňov. Takto zlikvidovala PohG spoločne s gestapom od 400 - 800 ľudí.¹¹⁰ Akcia bola maximálne utajovaná a ostatky ľudí sa starostlivo zlikvidovali. Kati však neboli dostatočne dôslední, pretože podľa svedectva Kataríny Šebistovej jej otec pri čistení vápenky po vojne našiel kúsok lebky a osobné predmety obetí. To sa stalo podnetom pre vyšetrovanie týchto masových popráv.¹¹¹

Výroba vo vápenke sa po vojne znovu rozbehla. V zápise nemčianskej obecnej kroniky sa uvádza, že 12. mája 1945 pribral Ján Kofroň do spoločnosti dvoch obyvateľov Nemeckej — Gejzu Peťku a Júliusa Mihalisku.¹¹² Prakticky okamžite sa začalo s rekonštruovaním areálu vápenky. Vtedy bola vybudovaná úplne nová vápenná pec, vyššia ako predošlá s kapacitou 15 t. Pôvodná menšia pec ostala zachovaná, čím sa zvýšila výrobná kapacita celého podniku. Obe pece mohli spoločne spracovať až 100 q vápna.¹¹³ Pribudli však aj nové budovy, prístrešky na uskladnenie vápna a administratívna časť s kanceláriami.¹¹⁴ Pre majiteľov vápenky bolo potrebné vybavenie novej živnosti, ktorú kvôli zmenenej politickej situácii nebolo jednoduché vybaviť. Ako sa uvádza v reakcii obchodnej a priemyselnej komory v Banskej Bystrici na žiadosť Jána Kofroňa o vybavenie živnosti: „*nové živnostenské povolenia sa vybavujú len vo výnimočných prípadoch*“¹¹⁵ spáva ale ďalej pokračuje: „*súčasný stavebný ruch si však tejto*

¹⁰⁵ Oral history, Katarína Šebistová, 10. 11. 2016, Medzibrod.

¹⁰⁶ HRONČEK, P., a kol.: *Lučatín v premenách času*...s. 111.

¹⁰⁷ HRONČEK, P.: *Povrchové relikty po ťažbe*...s. 71-73.

¹⁰⁸ Oral history, Katarína Šebistová, 10. 11. 2016, Medzibrod.

¹⁰⁹ Svoj koniec tu našli aj americký letci či francúzsky partizáni. GRYZLOV, G.: *Gardistické inferno*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958, s. 59-89.

¹¹⁰ LOKŠA, M., HRONČEK, P. a kol.: *Monografia obce Nemecká*...s.55 bližšie pozri GRYZLOV, G.: *Gardistické inferno*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958, 124 s.

¹¹¹ Oral history, Katarína Šebistová, 10. 11. 2016, Medzibrod.

¹¹² *Kronika obce nemecká* s. 54.

¹¹³ Archív MV SR BB, fond Okresného národného výboru v Brezne 1945-1948, Ič-100 r. 1949, č. k. 72. Obvodný notariát v Nemeckej, okres Brezno 106/194 6.- zoznam vápeniek v okrese.

¹¹⁴ *Kronika obce nemecká* s. 54.

¹¹⁵ Archív MV SR BB, fond Okresného národného výboru v Brezne 1945-1948, Ič-101, r. 1947, č. k. 109. Reakcia obchodnej a priemyselnej komory v Banskej Bystrici na žiadosť Jána Kofroňa na vybavenie živnostenského povolenia.

živnosti vyžaduje.“¹¹⁶ Za kladné vybavenie žiadosti sa vyslovila aj Živnostenská spoločnosť pre okres Brezno: „Žiadosť odporúčame k priaznivému vybaveniu už aj z toho dôvodu, že sa jedná o širší význam ako miestny, čo do potreby obyvateľstva.“¹¹⁷

Na základe vyššie uvedených skutočností bolo nakoniec žiadosti vyhovené. Takmer ihneď po vybavení živnosti a úspešnej realizácii prestavby sa výroba vo vápenke znovu rozbehla. Zo zápisnice dražby nemčianskej vápenky z roku 1950 sa dozvedáme, že sa tak stalo až v roku 1946. Ten istý prameň nám podáva svedectvo aj o majetkovoprávnych pomeroch pozemkov, na ktorých bola vápenka vybudovaná. Ján Kofroň mal pozemok, kde stála vápenka, iba v prenájme spoločne s prístupovými cestami. Majiteľmi predmetných nehnuteľností boli bývalí urbarialisti z Nemeckej.¹¹⁸ Po prvý krát sa v prameňoch spomína aj odberateľ vypáleného vápna. V zápise nemčianskej kroniky sa uvádza, že vápno bolo distribuované pre Stavivá Žilina.¹¹⁹

Dňa 5. novembra 1945 Ján Kofroň vápenku opúšťa. Nevedno, či sa tak stalo na základe nezhôd z novými spoločníkmi, alebo z iných príčin. Kofroň však neostáva bez vápenného priemyslu dlho. Čoskoro si zakladá novú vápenku v Moštenici. Nemčianska obecná kronika v tejto súvislosti spomína: „v Moštenici si postavil (Ján Kofroň, pozn. aut.) pec kde páľil vápno v drobnom.“¹²⁰ O moštenickej vápenke toho veľa nevieme. Pomôcť by nám mohol fond Notárskeho úradu v Moštenici uložený v Štátnom archíve v Banskej Bystrici. Fond však nie je vôbec spracovaný a bádanie je preto zložité. Z výpovede pani Šebistovej vieme, že vápenka v Moštenici bola väčšia, mala aj svoju zväžňu z neďalekého lomu a administratívnu budovu, ktorá sa zachovala dodnes. Údajne v nej pracovali až štyria robotníci spoločne s Jánom, ktorý vykonával aj prácu mínera (odpaľovača horniny). Ján Kofroň neostal majiteľom vápenky dlho, pretože v rámci prechodu súkromného vlastníctva do rúk štátu prešla vápenka v Moštenici pod správu banskobystrickej cementárne.¹²¹

Povojnová fotografia nemčianskej vápenky

Po odchode Jána Kofroňa zo spoločnosti sa vápenka dostala do finančných ťažkostí. Dĺžoby sa vyšplhali až na sumu 535 150 Kčs. Podnik nakoniec pod ťarchou dlžôb zastavil prevádzku v septembri 1948.¹²² Ako uvádza správa hospodárskeho referátu Krajského národného výboru v Banskej Bystrici: „Pre daňové a nemocenské nedoplatky (...) viaznúce na tomto podniku bolo zavedené exekučné pokračovanie finančným referátom ONV v Brezne.“¹²³ Podnik však mal problémy aj „pre nedostatok pracovných síl (...) a nedostatok kvalitného paliva- koks.“¹²⁴ Tým pádom sa

¹¹⁶ Tamže.

¹¹⁷ Archív MV SR BB, fond Okresného národného výboru v Brezne 1945-1948, Ič-101, r. 1947, č. k. 109. 20. 8. 1945 Živnostenská spoločnosť pre okres brezniansky v Brezne.

¹¹⁸ 56 Archív MV SR BB, fond Okresného národného výboru v Brezne 1945-1948, Ič-101, r. 1947, č. k. 109. 17. 10. 1950 Zápisnica z dražby konanej na nemčianskej vápenke.

¹¹⁹ Kronika obce nemecká s. 54.

¹²⁰ Tamže s. 54.

¹²¹ Ján Kofroň ostal pracovať v Moštenickej vápenke naďalej, avšak iba ako rádový pracovník. Oral history, Katarína Šebistová, 10. 11. 2016, Medzibrod. Sterdoslovenská cementáreň započala svoju činnosť v období druhej päťročnice. KMEŤ, S., a kol.: Z histórie a súčasnosti Banskobystrického okresu. Banská Bystrica: ONV Banská Bystrica, 1989 s. 284.

¹²² Archív MV SR BB, fond Krajského národného výboru v Banskej Bystrici 1945-1973 Ič-171, č. k. 12. 17. 10. 1950 Zápisnica dražby konanej na nemčianskej vápenke.

¹²³ Archív MV SR BB, fond Krajského národného výboru v Banskej Bystrici 1945-1973, Ič-171, č. k. 12. 1. 11. 1950 Hospodársky referát KNV v Banskej Bystrici.

¹²⁴ Archív MV SR BB, fond Krajského národného výboru v Banskej Bystrici 1945-1973 Ič-171, č. k. 12. 17. 10. 1950 Zápisnica dražby konanej na nemčianskej vápenke.

podnik ocitol v likvidácii. Nemčiansku vápenku zachránil až prechod pod štátnu správu. Správa hospodárskeho referátu ďalej uvádza : „Vzhľadom na to, že ide o podnik, ktorého ďalšia prevádzka resp. znovu-započatie s prevádzkou je s hľadiska národohospodárskeho a so zreteľom na druh výroby nutná, bude prevádzka tohto podniku reaktivovaná a síce v rámci Stavebného kombinátu mesta Brezna, komunálneho podniku.“¹²⁵

V zápisnici dražby konanej na vápenke sa nám zachoval aj kompletný inventár a strojový park vápenky, ktoré boli predmetom dražby: „Inventár vápenky bol úplne doplnený z nových investícií ako: vápenná pec, vlečka do kameňolomu, obytný dom dvojizbový k tomu garáž pre nákladné auto, strojárň, sklad pre pohonné látky – betónová stavba, sklad vápna, sklad náradia, 1 obytná miestnosť z dosák pre ubytovanie robotníctva, 1 nákladné auto značky Ford- Kanada s príslušenstvom, kompresor o výtlaku 10 atmosfér s príslušenstvom, 1 malý kompresor pre hustenie pneumatík, 1 dizelmotor značky slávia pre poháňanie kompresoru, ktorý slúži na vŕtanie skál (...) Okrem toho v lome je postavená pomocná strojárň pre dizel motor a kompresor pre dobývanie kameňa, stavebného štrku, štetu a šotoliny a skladište pre úschovu výbušnín.-streliva. Okrem toho podnik zakúpil všetko potrebné náradie a nástroje“¹²⁶

Súčasťou vápenky bolo aj 600 metrov úzkokol'ajnej železničky.¹²⁷ Prechod vápenky pod správu Stavebného kombinátu bol zavŕšený dňa 16. mája 1951. Prvým vedúcim vápenky pod novou správou bol Ján Fízer z Fukára. Neskôr sa vystriedalo v podniku niekoľko majstrov no posledným bol Ľudovít Sabol z Ráztoky.¹²⁸ Výroba vo vápenke bola prerušená vo februári 1953 pre „ohrozenie pracujúcich v kameňolome, nakoľko nie je dostatočne odborne prevádzkané strelenie kameňa.“¹²⁹ Práce v podniku pokračovali ďalej po vymenení strelmajstra. Vápenka fungovala až do roku 1955, kedy bola pre nerentabilnosť zrušená. Nemčianska vápenka doplatila na existenciu neďalekej vápenky v Tisovci, ktorej nevládala konkurovať. Podobne zanikli aj viaceré malé vápenky v okolí.¹³⁰

Pohľad na pamätník tesne po dokončení

V roku 1958 bol v blízkosti vápenky odhalený symbolický pamätník obetiam masových vrážd z roku 1944.¹³¹ Pod plameň bola umiestnená bronzová plastika kľáčiacej ženy z roztvoreným náručím - dielo akademickej sochárky Kláry Patakyovej. Na mieste novej pece bola v rokoch 1959 – 1962 postavená pamätná izba s muzeálnou expozíciou dokumentujúcou tragické udalosti druhej svetovej vojny.¹³²

(Recenzent: Mgr. Martin Gabčo, PhD.)

Archív MV SR BB, fond Krajského národného výboru v Banskej Bystrici 1945-1973, Ič-171, č. k. 12. 1. 11. 1950 Hospodársky referát KNV v Banskej Bystrici.

¹²⁵ Tamže.

¹²⁶ Archív MV SR BB, fond Krajského národného výboru v Banskej Bystrici 1945-1973 Ič-171, č. k. 12. 17. 10. 1950 Zápisnica dražby konanej na nemčianskej vápenke.

¹²⁷ Archív MV SR BB, fond Krajského národného výboru v Banskej Bystrici 1945-1973, Ič-171, č. k. 12. 1. 11. 1950 Hospodársky referát KNV v Banskej Bystrici.

¹²⁸ *Kronika obce nemecká* s. 54.

¹²⁹ Archív MV SR BB, fond Okresného národného výboru v Brezne 1949-1960 Ič-2176 r.1953 ukladací znak 52/6 č. k. 573. 18. 2. 1953 Zápisnica ohľadne ohliadky kameňolomu vo vápenke v Nemeckej.

¹³⁰ *Kronika obce nemecká* s. 54.

¹³¹ Celkové náklady na výstavbu pamätníka činili 693 000 Kčs a stavbu realizovala SZ Hron. Archív MV SR BB, fond Okresného národného výboru v Brezne Ič-3366 r.1959, ukladací znak 213, č. k. 957. Kolaudačná správa pamätníka v Nemeckej, K tejto sume však treba pripočítať aj 2 137 Kčs potrebných na vyvlastnenie 12 291m² pozemkov. Archív MV SR BB fond Okresného národného výboru v Brezne Ič-3366 r. 1959, ukladací znak 213, č. k. 957. Zoznam vyvlastnených majiteľov pôdy pre potreby výstavby pamätníka.

¹³² LOKŠA, M., HRONČEK, P. a kol.: *Monografia obce Nemecká...* s. 57.

SLOVENSKÍ MÚZICKÍ UMLECI V ČASE DRUHEJ SVETOVEJ VOJNY

Bc. Veronika Halgašová

Univerzita Komenského v Bratislave

Herci Slovenského národného divadla v Bratislave

Bratislava ako hlavné mesto prvej Slovenskej republiky nebola vzorným príkladom „slovenskosti“. Poslovenčovať sa začala až v 20. rokoch 20. storočia. V tom čase vzniklo v budove mestského divadla Slovenské národné divadlo, ktoré však v prvých rokoch svojej existencie fungovalo zväčša bez slovenských umelcov a s minimálnym počtom slovenských divákov.¹³³ Hoci spomedzi všetkých odvetví sa v medzivojnovom období najviac a najrýchlejšie rozvíjala slovenská kultúra, ešte koncom 30. rokov prevládala v Bratislave trojjazyčnosť, ako nám to prezrádzajú aj memoáre Františka Zvaríka, slovenského herca, operného speváka a maliara, ktorý počas svojej prvej návštevy Bratislavy (v roku 1938) v uliciach počúval nemčinu, maďarčinu aj svoju rodnú slovenčinu, ktorá však znela inak ako na strednom Slovensku, z ktorého pochádzal. Okrem mnohojazyčnosti mesta ho prekvapil aj rozčaroval nápis na divadle, ktoré považoval za slovenské národné. Na jeho priečelí stálo: „*Mestské divadlo – Stadtteater*“.¹³⁴ Tento dvojjazyčný nápis bol však do istej miery pokrokom, nakoľko v medzivojnovom Československu sa na priečelí SND nachádzal aj nápis v maďarčine. Po „osamostatnení“ Slovenska v roku 1939 až do prelomu marca a apríla 1945 bolo SND podriadené Ministerstvu školstva a národnej osvety, ktoré ako určujúci mocenský orgán zasahovalo do činnosti divadla v otázkach koncepcie, prevádzky, personalistiky a divadelného repertoáru. Svoju nadradenosť si udržiavalo prostredníctvom revízií, inšpekcií a takisto aj pomocou svojich pracovníkov,¹³⁵ či už oficiálnych alebo utajených. Dňa 14. 5. 1940 poslal človek podpísaný šifrou „Mas.“ list na Ministerstvo školstva a národnej osvety, v ktorom dopodrobna rozoberal podľa neho nepriaznivú situáciu v SND. Vo svojej správe nastolil niekoľko zarážajúcich faktov. Po prvé, podľa dotyčného sa SND začalo formovať až od roku 1939.¹³⁶ „Mas.“ teda úmyselne odignoroval, ba priam poprel devätnásť rokov existencie SND, ktoré možno neboli ideálne, ale rozhodne znamenali pre slovenských divadelníkov príležitosť nábrať prepotrebné skúsenosti. Ďalej sa „Mas.“ vo svojom liste prezentoval ako veľký vlastenec, nie však velebením slovenského kultúrneho dedičstva, ale skôr národnostnou a rasovou neznášanlivosťou. Podľa podrobného rozpisu národnostného zloženia zamestnancov SND bol rasový pôvod dôležitejší než národnostný.¹³⁷ Nezáležalo na tom, či bol umelec pracujúci v divadle Židom pochádzajúcim z Maďarska, Česka či zo Slovenska. Ak mal umelec v prvej Slovenskej republike „nesprávne“ politické presvedčenie či rasu,¹³⁸ ľudia sediaci na „najdôležitejších“ miestach zväčša nebrali do úvahy jeho národné umelecké zásluhy.

Dňa 28. 4. 1942 došiel na prezídium Ministerstva školstva a národnej osvety list od Martina Gregora – Guttmanna, slovenského herca židovského pôvodu, ktorý sa až do svojho prepustenia

¹³³ PODMAKOVÁ, Dagmar: Divadlo na Slovensku 1918(1920) – 1938. In: ROGULOVÁ, Jaroslava (ed.): *Od osmičky k osmičke. Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2009, s. 155.

¹³⁴ ZVARÍK, František: *Pierot s puškou*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1984, s. 19.

¹³⁵ LAJCHA, Ladislav: *Dokumenty SND 1939 – 1945 divadlo v rokoch vojny*. Bratislava : Divadelný ústav, 2000, s. 5.

¹³⁶ LAJCHA, Dokumenty..., s. 35.

¹³⁷ LAJCHA, Dokumenty..., s. 36 – 37.

¹³⁸ V prípade napr. Martina Gregora išlo o oboje: bol komunista židovského pôvodu.

zo Slovenského národného divadla (14. 11. 1940) tešil všeobecnej obľúbenosti. Vo svojom liste prosil Dr. Ľudovíta Brezinského¹³⁹ (štátny intendant SND) o podobnú výnimku spod rasového zákona od prezidenta republiky, akú získal futbalista Šťastný. Pripomenul mu svoju 8-ročnú službu slovenskému umeniu spolu so skutočnosťou, že pre ňu v roku 1936 odmietol oveľa lepšie platené miesto v českom divadle. Uvedomoval si, že návrat do divadla preňho nebude možný, no dúfal, že sa mu vďaka výnimke podarí zamestnať sa aspoň v Slovenskom rozhlase.¹⁴⁰ Napriek podpore Brezinského, Janka Borodáča (šéf divadelnej činohry), či Paľa Bielika (jeden z prvých slovenských filmových hercov, ktorý sa vďaka filmovej úlohe Jánošíka tešil všeobecnej vážnosti) sa Gregorovo postavenie nezlepšilo a všetky jeho žiadosti boli postupne zamietnuté.

Niektorí herci sa aj napriek dovtedy priateľským vzťahom báli Gregorovi čo len prihovoriť na ulici.¹⁴¹ Oveľa závažnejšie však boli skutočnosti uvedené v niektorých dokumentoch so žiadosťami, či prosbami o zlepšenie Gregorovej situácie, a ktoré boli aj všeobecne známe: „...som nemajetný... udržiujem svoju matku, ktorá nemá nijakého dôchodku.“¹⁴² Židovský pôvod však nebol Gregorovým jediným „previnením“. Okrem toho, že roznášal po meste komunistické letáky, pomáhal aj pri výrobe falošných dokladov ľuďí, ktorým neskôr mali zachrániť život. Jeho inklinovanie ku komunizmu bolo známe, a po vypuknutí vojny proti Sovietskemu zväzu ho na dva týždne uväznili v Ilave a prepustili ho pod podmienkou, že sa musí zamestnať.¹⁴³

Miesto na 14. oddelení Ministerstva vnútra známe aj pod názvom ústredňa Židov, by pravdepodobne nebol prijal ani za cenu straty slobody, keby mu neumožnilo pracovať v detskej rubrike periodika „Vestník“ pod menom, ktoré si vybral sám – ujo Vilo. Zakrátko sa roznieslo kto sa skrýva za týmto pseudonymom, a tak Gregora jeho fanúšikovia z vedenia 14. oddelenia presunuli z úradnej miestnosti, kde pracovníci museli trpieť prítomnosť a činnosť gestapa, do archívu, kde nebol na očiach.¹⁴⁴ Týmto spôsobom Gregor získal prístup k tajným dokumentom o vystavených zatykačoch, pripravovaných raziách či transportoch. Tieto informácie si nenechával pre seba, a to aj napriek svojej krehkej pozícii. Spolupracovali s ním aj tamojší pracovníci. Jeden z nich zadržiaval úradnú poštu, posielal ju oneskorene a poskytoval Gregorovi autentické tlačivá a formuláre na výrobu dokladov.¹⁴⁵

V správe zo dňa 20. 6. 1940 je sprostredkovaná žiadosť šéfa činohry SND Janka Borodáča o prijatie Františka Zvaríka a Viliama Záborského za elévov činohry.¹⁴⁶ Okrem ťažkostí Martina Gregora Zvaríkove divadelné začiatky trpkou poznačil aj osud ďalšieho jeho vzoru – Andreja Bagara, ktorého dňa 14. 4. 1939 odvieďa nemecká zaistovacia služba do väzenia vo Viedni, odkiaľ ho preložili na osemnásť mesiacov do pracovného tábora.¹⁴⁷ Na rozdiel od Gregora sa však Bagarovi podarilo v priebehu vojny opäť uspieť na doskách SND, hoci iba ako hosťujúcemu hercovi v role Cyrana z Bergeracu.¹⁴⁸

Napriek ministerstvu aj napriek prejavom prezidenta Tisa či už na balkóne, alebo pred budovou SND, ktoré vytvárali dojem moci štátu nad budovou najdôležitejšej národnej divadelnej inštitúcie v republike, za jej múrmi existoval, takmer nezávisle od okolitého sveta, akýsi mikrokozmos, skoro nepoznačený vojnovými udalosťami. Po realistickej réžii Janka Borodáča sa tohto remesla chopil Ján

¹³⁹ Štátneho intendanta SND – oficiálna skratka dnešného SND, ktorá sa uplatnila aj napriek tomu, že herci aj vo svojej vtedajšej korešpondencii či memoároch ho nazývali Slovenským národným divadlom.

¹⁴⁰ LAJCHA, *Dokumenty...*, s. 168 – 169; Brezinský vo svojom odporúčacom liste vyslovil myšlienku (ktorá mala zvýšiť Gregorove šance na úspech), že v Slovenskom rozhlase môže, na rozdiel od divadla, pôsobiť anonymne.

¹⁴¹ GREGOROVÁ, Magda: *Môj komediant*, Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1986, s. 61.

¹⁴² LAJCHA, *Dokumenty...*, s. 126.

¹⁴³ GREGOROVÁ, *Môj komediant*, s. 68.

¹⁴⁴ GREGOROVÁ, *Môj komediant*, s. 69.

¹⁴⁵ GREGOROVÁ, *Môj komediant*, s. 70.

¹⁴⁶ LAJCHA, *Dokumenty...*, s. 56.

¹⁴⁷ ZVARÍK, *Pierot...*, s. 24.

¹⁴⁸ LAJCHA, *Dokumenty...*, s. 138 – 139, 170.

Jamnický, ktorý bol v slovenskom divadelníctve priekopníkom avantgardy.¹⁴⁹ Na príklade tohto režiséra možno pozorovať rozdiely medzi kultúrnym dňom v nacistickom Nemecku a na Slovensku, ktoré fungovalo pod nemeckým patronátom. V roku 1941 Jamnický zrežioval predstavenie „*Smrt' Tanierika*“ podľa hry „*Smrt' Tarelkina*“ od Alexandra Vasilieviča Suchovo-Kobylyna, v ktorom pomocou avantgardy ostro satiroval svoju smutne slávnú súčasnosť.¹⁵⁰ V tejto súvislosti je potrebné spomenúť rok 1933, kedy nemecký divadelník, spisovateľ a režisér Bertolt Brecht musel ujsť zo svojho rodného Nemecka preto, že vo svojich avantgardných hrách pomocou satiry ostro kritizoval čoraz viac nacifikovanú spoločnosť. Hoci v tomto období mala ešte prvá Slovenská republika korektné vzťahy so ZSSR, komunizmus nebol prípustný takisto ako sovietska kultúra. Sovietske filmy boli zakázané. Suchovo-Kobylin síce umrel cca o 14 rokov skôr ako zaniklo cárske Rusko, uvedenie jeho hry na doskách SND je však napriek tomu, vzhľadom na jeho ruský pôvod a avantgardistickú réžiu Jána Jamnického, pomerne zaujímavý jav. Napriek profesionalite umelcov a šikovnosti divadelných remeselníkov však dianie v SND nebolo ideálne.

Najväčší prejav nespokojnosti vyjadrila dňa 27. 2. 1943 skupina siedmich mladých hercov,¹⁵¹ pričom ostatní kolegovia ich podporili aspoň podpísaním petície proti najpodstatnejším nedostatkom, ako bol zlý stav technických zariadení a z toho vyplývajúce nebezpečenstvo úrazu, absencia pracovného poriadku, nevyhovujúce platové podmienky a neistota vyplývajúca z len jednoročných kontraktov.¹⁵² O tom, že sa situácia zhoršovala, svedčí aj skutočnosť, že kostyméri divadla presláveného krásnymi kostýmami, tieto v období podania žiadosti museli prešívajúť zo starých materiálov.¹⁵³ Divák v hľadisku nepoznal rozdiel, no skutočnosť bola nelichotivá, nie však v otázke riadenia divadla, ako skôr v zmysle starostlivosti štátu o jeden z najväčších symbolov slovenskej kultúry.¹⁵⁴ Štát aj divadlo napokon podnikli kroky potrebné pre riešenie problému a aspoň čiastočne vyhovel požiadavkám hercov – podstatne im zvýšili platy.¹⁵⁵

Mladý František Zvarík si naďalej užíval mladosť a veselý spoločenský život Bratislavy, ktorá na svoj veľký úder ešte len čakala. Prišiel dňa 16. 6. 1944 o 10:05 dopoludnia.¹⁵⁶ Zvarík ešte ležal v posteli, dospievajúc predošlú študentskú noc, ktorú prežil v byte svojich kamarátov – dvoch bratov, žijúcich na ulici Vuka Karadžiča v blízkosti továrne Apollo. Jeden z nich upozorňoval na fakt, že americké lietadlá zrejme dávajú civilnému obyvateľstvu znamenie – na druhý deň sa uskutoční naozajstný nálet.¹⁵⁷ Keď sa Zvarík zobudil na obrovský rachot a otras, myslel si, že dom, v ktorom bol, dostal priamy zásah. Nebolo to tak. Čoskoro na vlastné oči videl, že tento osud postihol dom, v ktorom sa ešte pred pár hodinami veselil so svojimi kamarátmi. Jediný z partie, ktorý zomrel, bol Juraj Novák, mladík, ktorý upozorňoval na nebezpečenstvo náletu. Utekal z kúpeľne, aby sa pred náletom ukryl v pivnici. Kým to stihol, dom dostal priamy zásah. Kúpeľňa s vaňou plnou horúcej vody ostala takmer neporušená.¹⁵⁸

¹⁴⁹ ZVARÍK, Pierot..., s. 26 – 28.

¹⁵⁰ ZVARÍK, Pierot..., s. 28.

¹⁵¹ Karol L. Zachar, Viliam Lajcha, Jozef Kováč, Július Pántik, Marta Černická, Oľga Vronská a František Zvarík.

¹⁵² ZVARÍK, Pierot..., s. 40 – 41.

¹⁵³ LAJCHA, Dokumenty..., s. 233.

¹⁵⁴ Nakoľko Ladislav Lajcha vytvoril edíciu dokumentov z fondov divadelného archívu, nemohol uviesť presné znenie sťažnosti. O jej pozadí písal František Zvarík, ako jeden z protestujúcich, vo svojich memoároch vydaných v 80. rokoch.

¹⁵⁵ ZVARÍK, Pierot s puškou..., s. 41.

¹⁵⁶ ZVARÍK, Pierot..., s. 48.

¹⁵⁷ Dovtedy sa aj napriek poplachu bombardovanie nekonalo. Postupom času sa ľudia prestávali sirén báť.

¹⁵⁸ ZVARÍK, Pierot..., s. 48 – 54.

Boj proti Sovietskemu zväzu a formovanie prvých slovenských frontových divadiel

Boj proti Sovietskemu zväzu znamenal najmä boj po boku tretej ríše proti Rusku a komunistickej ideológii. Zatiaľ čo o Marxovi a Leninovi vedeli bežní Slováci len to, že sa pričínili o cirkevný úpadok v Rusku, vo vzťahu k Rusku ako takému bola väčšina vojakov oboch rýchlych divízií silno ovplyvnená názormi ich otcov, ktorí bojovali na východnom fronte počas prvej svetovej vojny.¹⁵⁹ V tomto štádiu však malo ilegálne burcovanie hŕstky slovenských prívržencov komunizmu na vojakov len slabý vplyv.¹⁶⁰

Situácia sa pomaly začala meniť na bojovom poli. Brzdiačim faktorom bol v tomto procese komunizmus. Napríklad vojak Alexander Šamo, príslušník delostreleckého pluku sa už v roku 1941 vo Vinnici (dnes Ukrajina) chystal splniť sľub, ktorý dal svojmu otcovi ešte pred odchodom na front, a prebehnúť na stranu Rusov spolu s ďalšími tromi kamarátmi. Svoje plány si však rozmyslel po rozhovore so staršou inteligentne pôsobiace, ale v biede žijúcou učiteľkou, ktorá sa jemu aj jeho ďalším trom druhom zverila so svojimi skúsenosťami s komunistami.¹⁶¹ Napriek tomu, že nechcel zabíjať a nevôľa riskovať život v mene slovensko-nemeckého priateľstva bola medzi vojakmi prítomná už od začiatku,¹⁶² v tomto smere „dielo dokonala“ bojová vrava, do ktorej sa nedostatočne pripravené a slabo zásobované slovenské vojsko nemohlo plnohodnotne zapojiť, čo sa odzrkadlilo na počte mŕtvych a ranených.¹⁶³ Aj keď Slovensko bolo v tomto období chránené pred priamymi nástrahami vojny, protinemecké nálady sa šírili aj tu, a to najmä medzi študentmi,¹⁶⁴ ktorí však mali pochybnosti voči ZSSR ako boľševickej krajine. Inými slovami – rozširovanie proruských myšlienok, a tým pádom aj protifašistických snáh, bránilo práve to, čo vyvolávalo nevôľu svetových mocností ešte pred vojnou: pretláčanie komunistickej ideológie.

V období prvej Slovenskej republiky bola kultúra jednou z najmocnejších zbraní v rukách politických vodcov. Z tohto dôvodu bolo pre vtedajších funkcionárov mimoriadne dôležité, aby ju ovládali.¹⁶⁵ Zatiaľ čo sa slovenskí vojaci maskovaní pred sovietskym letectvom v júni 1943 presúvali do Minska, kde mali bojovať s miestnymi partizánskymi jednotkami, pričom museli znášať vrtochy počasia, nekonečné pešie presuny a pokles morálky,¹⁶⁶ idylku na vojnu nepoškvrnenom Slovensku dopĺňala kinematografia Nemecka, Talianska, Španielska, Francúzska, Škandinávie, či dokonca aj Argentíny. Zábavou a najmä poučením niektorých z filmov sa museli povinne obohacovať najmä štátni zamestnanci a školáci.¹⁶⁷

Keď sa František Krištof Veselý (najobsadzovanejší slovenský herec v českých filmoch medzivojnového obdobia, spevák, tvár slovenskej operety) po rokoch vrátil na Slovensko, tento rodený Skalicaň len ťažko chápal rozdiel vo vnímaní vojny obyvateľmi Protektorátu Čechy a Morava a jeho

¹⁵⁹ SYRNÝ, Marek a kol.: *Slovensko v roku 1941 politika – armáda – spoločnosť*, Banská Bystrica : Múzeum Slovenského národného povstania, 2012, s. 37; niektorí vojaci sa už pred príchodom na front rozhodli, že dobrovoľne padnú do ruského zajatia, aby si zachránili život, a aby sa vyhli zabíjaniu, s ktorým nesúhlasili.

¹⁶⁰ Tamtiež.

¹⁶¹ SYRNÝ, Slovensko..., s. 37.

¹⁶² SYRNÝ, Slovensko..., s. 36 – 37.

¹⁶³ UHRIN, Marian, Výzbroj slovenskej armády v roku 1942. In: *Vojnová kronika*. 2012/1, roč. 1., s. 19.

¹⁶⁴ Študentstvo bolo reprezentované SVŠ (Sdruženie vysokoškolského študentstva). Toto združenie bolo síce lojálne voči samostatnému slovenskému štátu, no zároveň sa vyznačovalo značnou dávkou akademickej slobody.

¹⁶⁵ MIKULÁŠOVÁ Alena – PALÁRIK Miroslav: Nitrianske kiná v období druhej svetovej vojny In: *Historický časopis*. 2015/2, roč. 63, s. 296.

¹⁶⁶ MIČIANIK, Pavel: *Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu (1941 – 1944) II. Zaistovacia divízia a železniční pionieri*. Banská Bystrica : DALI – BB s.r.o., 2008, s. 244-246; je zdokumentovaný útek slovenského vojaka s mladou ženou na stranu Rusov, pričom ženine dve sestry a matku mali nacisti zastreliť, no slovenskí vojaci im pomohli ujsť. Zaujímavosťou je, že incident sa ďalej nevyšetroval.

¹⁶⁷ MIKULÁŠOVÁ – PALÁRIK, *Nitrianske kiná...*, s. 303 – 305.

priateľmi, občanmi prvej Slovenskej republiky, ktorí ho čakali na stanici. Mal pocit, akoby si vôbec neuvedomovali, čo sa okolo nich deje. Pôsobili totiž, akoby sa ich vojna vonkoncom netýkala. Uspokojovala ich prítomnosť, pričom odmietali rozmýšľať nad budúcnosťou.¹⁶⁸ Skutočnosť, ktorú tak tvrdošijne odmietali, ich však čoskoro dobehla v podobe ranených slovenských vojakov, ktorých hojne dovážali z východného frontu. Mnohí Slováci sa z frontu už nikdy nevrátili, niektorí padli do sovietskeho zajatia, v ktorom strávili aj začiatok 50. rokov. Nešťastie vojnových invalidov, ranených a zdeprimovaných mladých mužov (19 až 30 rokov) však mnohým Slovákom, dá sa povedať, otvorilo oči.

Myšlienka vycestovať na východný front vznikla v hlavách študentov v priebehu prvých mesiacov roku 1943, keď vystupovali ako novovzniknutý kabaretný súbor v nemocniciach so zranenými slovenskými vojakmi. Cieľ obveseliť a psychicky povzbudiť vojakov (z ktorých boli mnohí ich rovesníci) v Bielorusku a na Kryme sa stretol aj s pochopením generála Ferdinanda Čatloša. Prvý zájazd na front sa uskutočnil 9. júla. Počas šiestich týždňov študenti pôsobili na Kryme.¹⁶⁹ Ich program bol údajne apolitický – hudobné čísla (vtedy moderné piesne zložené predovšetkým Gejzom Dusíkom, ale aj španielske melódie či piesne z niektorých nemeckých filmov) vystriedali čísla tanečné a krátke kabaretné skeče.¹⁷⁰

V priebehu tohto zájazdu súbor vystúpil minimálne v 19-tich lokalitách, trikrát v zastrešených divadlách.¹⁷¹ Popri vystupovaní študenti absolvovali aj množstvo poznávacích výletov. Počas svojej činnosti nadviazali priateľské kontakty s miestnym obyvateľstvom, ktoré nechýbalo medzi ich divákmi. Boli to rodinní príslušníci miestnych partizánov. Slovenských vojakov aj členov *Sdruženia vysokoškolského študentstva* (ďalej SVŠ) pred ich aktivitami chránila slovenská vlajka – znamenie, že nepatria k Nemcom. Jeden zo študentov bol údajne svedkom telefonátu, ktorý mal prebiehať medzi slovenským vyšším dôstojníkom a miestnym partizánskym štábom – Slovákom prosil, aby presun jeho vojakov nesprevádzali nijaké „incidenty“.¹⁷²

Popularita Frontového divadla SVŠ podnietila vyslanie ďalšieho divadelného súboru, tentokrát však k Zaisťovacej divízii, ktorá sa nachádzala v Minsku a v jeho okolí. V tomto prípade však bolo potrebné vytvoriť nový súbor (študentský súbor sa sformoval automaticky zo schopných členov SVŠ) a tejto úlohy sa zhostilo oddelenie Vojenskej propagandy Ministerstva národnej obrany. Členovia nového súboru boli profesionáli alebo talentovaní a skúsení amatéri, členovia SND alebo Slovenského ľudového divadla v Nitre, a to najmä tí, ktorým hrozilo vykonávanie vojenskej služby. Napriek tomu bolo členstvo v súbore dobrovoľné. Odchod bol naplánovaný na prvú polovicu júla.¹⁷³

Kým študentský divadelný súbor bol zložený skutočne len zo študentov a ich pobyt bol vopred určený na šesť týždňov, členovia druhého súboru (ako zamestnanci divadiel viazaní zmluvami) mali na fronte stráviť len divadelné prázdniny, a na Slovensko sa mali vrátiť o necelý mesiac po prekročení jeho hraníc, pričom umelci ešte pred odchodom získali päť dňovú mimoriadnu dovolenku. Okrem toho, kým v prvom súbore boli len študenti – civili, medzi členmi druhého súboru boli vojaci aj civili, pričom všetci

¹⁶⁸ KRIŠTOF VESELÝ, František. *Moja cesta s piesňou*, Bratislava : vyd. Q 111, 2005, s. 105 – 106.

¹⁶⁹ POLÁK, Milan: *Frontové divadlá slovenskej armády (1943)*, Bratislava : Národné divadelné centrum, 1998, s. 34 – 35.

¹⁷⁰ POLÁK, *Frontové divadlá...*, s. 72. Zaujímavosťou je, že niektorí „konferencieri“, si aj po 50-tich rokoch pamätali verše, ktorými uvádzali jednotlivé hudobné nástroje.

¹⁷¹ POLÁK, *Frontové divadlá...*, s. 79. Raz vystupovali v „kamennom“ Krymskom divadle v Simferopoli, raz v Bromzavode a raz v mestečku Geničesk. V týchto lokalitách ich privítali aj miestne divadelné súbory, ktoré študentov pozvali na vlastné predstavenia a, samozrejme, navštívili aj vystúpenie Frontového divadla SVŠ.

¹⁷² MIČIANIK, *Slovenská armáda...*, s. 80.

¹⁷³ POLÁK, *Frontové divadlá...*, s. 85. Nakoniec sa členmi súboru stali predovšetkým herci z Nitrianskeho ľudového divadla, či iní skúsení ochotníci. ZND sa k dobrovoľníkom pridali tanečník Rajmund Lukáči a poslucháč Konzervatória – Ladislav Longauer, elév opery.

museli nosiť vojenskú rovnošatu a byť ozbrojení. Ženy si obliekali rovnošatu Slovenského červeného kríža.¹⁷⁴

Milan Polák, slovenský spisovateľ, filmový a divadelný teoretik-historik sa vo svojej publikácii „*Frontové divadlá slovenskej armády*“ ako jediný venoval problematike prvých dvoch slovenských frontových divadelných súborov. Počas písania svojej práce sa opieral aj o archívny výskum a o výpovede priamych účastníkov. Vo svojej publikácii okrem iného spomenul, že v reportáži slobodníka Miroslava Mičutku (spoluvorca vojnovnej propagandy), sa nespomínali priateľské vzťahy medzi slovenskými vojakmi a miestnym obyvateľstvom vrátane partizánov, hoci o nich s najväčšou pravdepodobnosťou vedel. S partizánmi totiž nespolupracovali len vojaci, ale aj herci, ktorí partizánom z muničného skladu okrem iného dodávali náboje a pištole, pričom na nich ešte predtým obrúsili identifikačné znaky, aby neskôr nebolo možné určiť ich pôvod.¹⁷⁵ Takisto spiatočná cesta hercov a ustupujúcich fašistických vojakov na Slovensko nebola až taká bezproblémová ako hlásil slob. Mičutka – partizáni zničením koľajníc zlikvidovali vlakovú dopravu, a tak sa Slováci dopravili z Minska späť domov na kamiónoch.¹⁷⁶

Divadelníci v Slovenskom národnom povstaní

Slovensko bolo obľúbenou dovolenkovou destináciou bohatých obyvateľov tretej ríše. Tento satelitný štát mal krásnu prírodu a bohatú ľudovú tradíciu, ktorej temperament Slovensku dotváral imidž vzrušujúcej, no napriek tomu bezpečnej vrchárskej krajiny. Málokto vie, že pri príležitosti vytvorenia reklamy, t.j. turistického pútača, mal byť vytvorený aj prvý slovenský farebný film s názvom „*Hanka sa vydáva*“. Hlavnú mužskú úlohu mal hrať František Zvarík. Dej sa odohrával v lete, v malebnej horehronskej prírode ešte skrášlenej pestrofarebnými ľudovými odevmi, spevmi a tancami. Písal sa rok 1944.¹⁷⁷ V čase ukončenia nakrúcania pre vypuknutie Slovenského národného povstania, film režíroval Paľo Bielik (predtým Martin Hollý).¹⁷⁸ Dňa 30.8. 1944 sa o 11:05 z Banskej Bystrice po prvý raz ozval Slobodný slovenský vysielateľ a vyzýval ľudí, aby sa prihlásili v kasárňach. Filmári neposlúchli riaditeľstvo filmovej spoločnosti Nástup –všetok filmový materiál zhabali s úmyslom využiť ho pre sfilmovanie priebehu povstania a oni sami sa prihlásili v breznianskych kasárňach.¹⁷⁹

Slobodný slovenský vysielateľ sa odpojil od vysielateľa v Bratislave. Po pochode, ktorý zložil Ján Cikker a ohlásení vysielateľa sa ozvali prvé slová: štvorveršie *Mor ho!* zarecitované Ladislavom Sárom. Vysielanie slovenských a sovietskych partizánskych piesní, odsudzovanie režimu a jeho prisluhovačov ako aj recitácie podnietili rast entuziazmu povstalcov. Okrem toho sa však vysielali aj správy o situácii na fronte, väčšinou prebraté od spravodajstva v Moskve a v Londýne, vysielali sa priame výpovede vojakov a partizánov či manifesty miest a dedín. Program vysielateľa sa však tvoril narýchlo a pre jeho udržanie boli potrební ľudia. Okrem iných sa do práce zapojil aj František Zvarík.¹⁸⁰

Najviac postrádaní umelci vo vysielacom boli Andrej Bagar a Martin Gregor. Obaja sa v tej dobe nachádzali v Bratislave a obaja sa chceli pripojiť k povstalcovi. Gregor však ešte nestihol vyrobiť falošné dokumenty seba a svojej žene, okrem toho sa jeho 65-ročná matka rozhodla vyjsť z bezpečného úkrytu a odísť so synom na front. Z týchto dôvodov Gregor nemohol odísť s Bagarom. Navyše sa jeho odchod ešte posunul po tom, čo sa v trenčianskych horách objavili Nemci. Dôsledky tohto zdržania sa stali takmer osudnými obidvom manželom Gregorovcom. Dňa 28. 9. 1944 ich odvieďli príslušníci Freiwillige

¹⁷⁴ POLÁK, *Frontové divadlá...*, s. 85 – 90.

¹⁷⁵ POLÁK, *Frontové divadlá...*, s. 99 – 100.

¹⁷⁶ POLÁK, *Frontové divadlá...*, s. 100.

¹⁷⁷ ZVARÍK, *Pierot...*, s. 59.

¹⁷⁸ ZVARÍK, *Pierot...*, s. 59.

¹⁷⁹ ZVARÍK, *Pierot...*, s. 61.

¹⁸⁰ ZVARÍK, *Pierot...*, s. 63 – 65.

Sturstaffel (vojenská zložka strany slovenských Nemcov). Nakoniec skončili v koncentračných táboroch. Každý v inom.¹⁸¹

Ešte predtým sa na strednom Slovensku sformovalo Frontové divadlo. Jeho vznik inicioval Andrej Bagar, pričom spolupracoval s Komunistickou stranou, čo sa odzrkadilo napríklad aj na agitačnej reči.¹⁸² Pre porovnanie, program prvých dvoch slovenských frontových divadiel bol úplne apolitický, cieľ ich vzniku spočíval výlučne v úmysle aspoň trochu spríjemniť vojakom ich službu,¹⁸³ tým pádom ich nemožno spájať s propagandou o to viac, že niektorí členovia aktívne spolupracovali s partizánmi. Bagarovo Frontové divadlo však nemalo za úlohu len baviť, ale aj napomôcť udržaniu bojovej morálky. Skeče, vtipné scény, či hudobné a tanečné čísla posilnené o vystúpenia Jána Vágnera (iluzionista z takmer rozpadnutého cirkusu Romanov v Radvani, dezertér z východného frontu) dopĺňali rôzne básne, jednoaktovky a rôzne paródie ako „Hitlerov sen“ či „Dobrý vojak Onofrej“ alebo „Raport“ (príbeh nemeckého vojaka pred Stalingradom).¹⁸⁴ Tieto paródie mali antifašistický a antinemecký charakter, a ich cieľom bolo rovnako zabaviť, ako aj aspoň čiastočne znížiť obavy povstalcov voči Nemcom.

Frontové divadlo ukončilo svoju činnosť dňa 26. 10. 1945 na Starých Horách. Povstanie bolo potlačené, no Andrej Bagar aj napriek zlému zdravotnému stavu robil všetko preto, aby jeho zverenci nestratili nádej, ktorej krehkosť sa ukázala na druhý deň ráno. Postarali sa o to ľahké nemecké bombardovacie lietadlá. Na posledné zvyšky povstaleckého územia padali okrídlené siahovice a strieľali letecké guľomety. Nemci ovládli letisko Tri Duby a zo vzdušného priestoru napádali povstalcov ustupujúcich do hôr.¹⁸⁵

Ešte pred evakuáciou vyplatili členom Frontového divadla gážu na tri mesiace dopredu.¹⁸⁶ Peniaze však v horách cenu nemali. Ľudia potrebovali istotu, úkryt pred hrozbou smrti, oblečenie a požíveň. A tak sa Zvarík rozhodol ujsť z hôr do dedinky Folkušová, kde sa nachádzala jeho rodina, a poskytnúť útočisko aj svojim dvom priateľom.¹⁸⁷ Niekoľkokrát sa im podarilo uniknúť nemeckej palbe, prežili prepád rusko-nemecky hovoriacich banditov, no tesne pred cieľom sa dostali do zajatia.¹⁸⁸ Zvarík sa ocitol vo vlaku spolu s ďalšími 1749 ľuďmi. Väčšina týchto ľudí v panike a v naivite verila niečiemu ubezpečeniu o tom, že im bude prinavrátená sloboda.¹⁸⁹ Zvarík však zistil, že vlak ide smerom na Čadcu a chystá sa prekročiť hranice, čo znamenalo pracovný tábor v Poľsku alebo v Nemecku. Informoval o tom ostatných, no on jediný sa rozhodol v tme vyskočiť z vlaku. Potom bol niekoľko hodín v bezvedomí, prebrali ho až Nemci, ktorí ho zajali a väznili v niekoľkých väzniciach, z ktorých posledná bola v Bratislave. Dva roky po vojne sa mu dostal do rúk tajný spis, v ktorom bol označený za oduševneného nepriateľa štátu, ktorý mal byť väznený do konca vojny alebo poslaný do pracovného tábora. Na slobodu sa však dostal už skôr – začiatkom marca.¹⁹⁰

Keď prišli červenoarmejci oslobodiť Bratislavu, František Krištof Veselý spolu so svojím kolegom upozorňoval veliteľa vojska na prítomnosť fašistov. Kým veliteľovi stihli naznačiť kde sa nachádzajú, Nemci strelili spomínaného kolegu do hlavy. Stalo sa to tesne pred oslobodením mesta, pár týždňov pred koncom vojny. Vojna sa skončila a žiť bolo treba ďalej. K nebojujúcim vojakom patrila zábava –

¹⁸¹ GREGOROVÁ, Môj komediant, s. 75 – 80. Gregorovej matke umožnili ostať doma, no ona sa nedala presvedčiť a odišla so svojím synom. Potom čo všetkých troch od seba odtrhli, ju poslali do plynu.

¹⁸² ZVARÍK, Pierot..., s. 67 – 69.

¹⁸³ POLÁK, Frontové divadlá..., s. 8.

¹⁸⁴ ZVARÍK, Pierot..., s. 71.

¹⁸⁵ ZVARÍK, Pierot..., s. 84 – 85.

¹⁸⁶ ZVARÍK, Pierot..., s. 90.

¹⁸⁷ Hanka Cerová a Ján Dubovicz.

¹⁸⁸ ZVARÍK, Pierot..., s. 91 – 102.

¹⁸⁹ ZVARÍK, Pierot..., s. 111 – 113.

¹⁹⁰ ZVARÍK, Pierot..., s. 121.

rozptýlenie, ktoré ich aspoň na chvíľu zbavilo stresu a strachu z budúcnosti, pred ktorou ešte nedávno mnohí Slováci tuho žmúрили oči. Keď sa umelci rozutekajú pod hrozbou smrti opäť zišli, medzi vojakmi aj civilmi zožali obrovský úspech operetami „Veselá vdova“, „Poľská krv“ a „Modrá ruža“,¹⁹¹ ktorá je umeleckým produktom vojnového štátu.

Martina Gregora previezli na krátky čas do Osvienčimu, no čoskoro sa ocitol v koncentračnom tábore Gusen 2, osem kilometrov vzdialenom od Mauthausenu, v ktorom väznili jeho ženu Magdalénu. Stretli sa po oslobodení v máji 1945. Gregor počas odpočinku pred cestou do Bratislavy stretol Slovenky z Mauthausenu, ktoré sa chceli dostať do Gusenu, kde mohli byť ich príbuzní. Poznali Gregora, a keď sa ich opýtal, či u nich bola jeho žena, odpovedali mu kladne. Našiel ju v ošetrovni. Vojna sa skončila v pravý čas – už bola na konci so silami. Keď za ňou prišiel, spoznala ho vďaka jeho nenapodobiteľnému hlasu.¹⁹²

Dnes mnohí ľudia považujú vojnové roky za zlatú éru Slovenska práve pre jeho kultúrny rozkvet – najmä rozvoj operety, divadla a pod. Iní ľudia zase odsudzujú umenie pochádzajúce z tohto obdobia ako produkt niečoho „zlého, nesprávneho“, ako niečo zbytočné a nepatričné. Keď však rinčia zbrane, neznamená to, že ľudia sa musia zmeniť na obludy, na necitlivé vraždiace stroje. Každý frontový divadelný súbor, každý náznak umenia sa v týchto surových časoch tešil veľkej obľube, spôsoboval radosť, ktorá dodávala chuť žiť. Vo vojne prichádzajú chvíle, keď si nikto nemôže byť istý, kedy príde „zlý čas“, a ktoré miesto je „zlé“. Mnohí umelci si mysleli, že každú chvíľu umrú. Napriek tomu Zvarík, Krištof Veselý, Gregor, Bagar a mnohí ďalší prežili hrôzy vojny, často akoby zázrakom. Možno sa im to podarilo práve vďaka tomu, že dokázali zachytiť hlas Múz aj vtedy, keď všade okolo rinčali zbrane.

(Publikované bez recenzného posudku)

¹⁹¹ KRIŠTOF VESELÝ, *Moja cesta...*, s.133 – 134.

¹⁹² GREGOROVÁ, *Môj komediant*, s. 80 – 85.

